

Porast mješovitih domaćinstava i problemi njihova istraživanja

Prof. Stane Krašovec

1. MARKSIZAM I ISPITIVANJE »NEČISTIH« I PRELAZNIH POJAVA

U čitavom poslijeratnom razdoblju, a naročito u posljednjih 5-10 godina, u mnogim je evropskim zemljama (uključivši i neke socijalističke, pa i Jugoslaviju) naglo rastao apsolutni i relativni broj »nečistih« ili mješovitih poljoprivrednih domaćinstava; to su takva domaćinstva koja zarađuju izvan svojih poljoprivrednih gospodarstava i izvan poljoprivrede uopće, neka kao dopunu svom poljoprivrednom dohotku a neka na taj način čak ostvaruju svoj glavni dohodak. Istovremeno raste njihova uloga i kao proizvođača i kao potrošača. Broj takvih domaćinstava značajan je i u izvjesnim razvijenim i nerazvijenim zemljama drugih kontinenata. Međutim, osim uzgrednog spominjanja i analize, ekonomska teorija i ekonomska politika nisu mnogo ulazile u zakonitosti i opće ekonomske implikacije te pojave.

Proučavanje veličine i djelovanja dohotka iz takve dvostruke aktivnosti bilo je manje-više zanemareno i u građanskoj i u marksističkoj ekonomskoj teoriji. Ekonomska teorija je mnogo proučavala nastanak i djelovanje vertikalne i horizontalne koncentracije industrijskih poduzeća, pa i čitavih grana privrede od industrije i rudarstva sve do banaka i kredita, ali proučavanja kombiniranog rada i dohotka na razini radne snage, radnika i namještenika i njihovih domaćinstava bila su malobrojna, najčešće su se odvijala na razini lokalnih i parcijalnih anketa, dok ih u makroekonomskim relacijama tako reći nije ni bilo. U klasičnoj marksističkoj literaturi najviše su Kautsky i Lenjin raspravljali o seljacima s nedovoljno zemlje kao o elementu podvrgnutom i voljnom podnositi najjaču eksploataciju, bilo u tuđim poljoprivrednim imanjima bilo u industrijskim radnjama u blizini sela (ta je industrija rasla i akumulirala blagodareći upravo niskim nadnicama koje su ljudi prihvatili zbog svoje vezanosti za kraj, za zemlju i kuću). Ali svestrane ekonomske implikacije te pojave nisu bile kvantitativno razrađene, a nisu ni mogle biti s obzirom na pomanjkanje cjelovitih statičkih informacija o

njima. Jedino je njemačka i svojevremeno austrougarska statistika u popisima prikupljala i opće informacije o frekvenciji i strukturi sporednih zanimanja. Od prije kratkog vremena to čini i statistika SAD. No do sada ni u nas ni u Njemačkoj nisam mogao utvrditi kakva je bila vrijednost i korištenje tih podataka. Osim desetak anketa i monografskih opisa »radnika-seljaka« ili »poljoprivrednih nuzzanimanja«, ekonomska i statistička literatura tako reći do posljednjeg vremena nije mnogo govorila o tim slojevima. U ekonomskim i sociološkim udžbenicima i priručnicima teško se može naći nešto o njima: oni nisu za njih tipična, klasična pojava. Ovo zanemarivanje svakako je propust, a taj je propust najmanje oprostiv marksističkim istraživačima.

Istina, ono što razlikuje Marxa od vulgarnih ekonomista, a napose od kasnijih građanskih autora, jeste to da je u *Kapitalu* obrađivao takozvani čisti kapitalizam ili apstraktni kapitalizam; on je obrađivao kako se stvari odvijaju u svojoj suštini i u prosjeku i u prosjeku desetina i stotina tisuća slučajeva i procesa. Pri tome je isključivao sporedne, nebitne pojave i preostatak drugih historijskih i prostornih formacija. Takvog »čistog kapitalizma« u stvarnosti doduše i nema, ali je samo uz pomoć takve pretpostavke bilo moguće doći do suštine stvari, do osnovnih zakonitosti i pokretačkih snaga ekonomske mašinerije kapitalizma. Nedjeljni lovac Tugana Baranovskog i skupa vođa za žednog Böhm-Bawerkovog putnika u Sahari, s kojima su vulgarni kritičari pokušali suzbijati Marxov zakon vrijednosti, sasvim su nepođodni za proučavanje tipičnog i osnovnog.

Međutim, Marx nije stao na pola puta kod apstrakcija i nije negirao utjecaj vanekonomske faktora na tok ekonomskih procesa. Čitav treći tom *Kapitala* predstavlja prevođenje apstraktnog na konkretno, sa svim komplikacijama u prostoru i vremenu. Kod osnovnih kategorija (trgovačkog kapitala, banke i kredit, zemljišna renta, seljačka parcela svojina itd.) Marx počinje ili završava s uvodom, historijskim konkretnostima, pa tako i u prvom tomu o prvobitnoj akumulaciji. Lenjin je klasično prikazao u *Razvitku kapitalizma u Rusiji* utjecaj tih »nečistih« i prelaznih pojava, ostataka feudalizma i uplitanja države na razvitak kapitalizma u Rusiji, koji je u suštini ipak bio kapitalizam bez obzira na sve primjese i ostatke. Posebna uloga tih izvanprosječnih, nečistih i izvanekonomske faktora i okolnosti bila je moguća upravo zato što je kao osnova važila zakonitost onoga tipičnog i bitno kapitalističkoga.

Marksistička analiza razvitka i kretanja kapitalizma, pa i robne proizvodnje uopće, poznaje nekoliko sektora na kojima se već u samom sistemu utvrđuje uloga izvjesnih izvanprosječnih, izuzetnih, sporednih ekonomskih elemenata ili čak i izvanekonomske.

Već u samoj unutrašnjoj dinamici kapitalizma prisutna je institucija takozvanog »ekstra viška vrijednosti« i »ekstra profita«. S obzirom na to da je to iznad normale i izuzetno, svaki kapitalista teži za tim, dižući svoju aparaturu i organizaciju na viši, produktivniji nivo; kad bi te ciljeve postigla većina njih, »ekstra profit« bi prestao da bude »ekstra« i pao bi na normalu. Taj se proces ponavljao i on je tjerao kapitalizam na stalni tehnički napredak. Međutim, ovaj se profit proširuje uz najrazličitije kombinacije sa zemljišnim rentama i izvanekonomskim faktorima, kao i drugim elementima koji su naširoko obrađeni, ili barem dodirnuti, u samom *Kapitalu*.

Drugi element, ali izvan čistog ekonomskog mehanizma, jest »prvobitna akumulacija« s raznim sredstvima sile koja je prate. »U stvarnoj historiji... osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom riječi, nasilje igra glavnu ulogu«, a »vitezovi industrije (su) samo na taj način uspjeli suzbiti vitezove mača što su iskoristili događaje za koje oni baš nisu ništa pridonijeli. Oni su se podigli isto onako niskim sredstvima kakva su bila sredstva pomoću kojih je nekad rimski oslobođenik postao gospodar svog patrona« — to su riječi kojima Marx počinje prikazivanje prvobitne akumulacije kakva je bila u Engleskoj na startu kapitalizma. No Marx nigdje ne isključuje da se te metode ne bi mogle primjenjivati manje-više u svakoj novonastaloj kapitalističkoj zemlji, napose u bivšim kolonijama, pa i u samim već kapitalistički razvijenim zemljama našeg vijeka, i to nekad brutalnije nego nekoć u Engleskoj, a nekad više civilizirano.

Treći element, čija uloga, čini se, nije dovoljno razrađena, jesu razne modifikacije sa *cijenom i vrijednosti radne snage*. Ekvivalent radne snage — kako piše Marx na početku analize u prvom tomu *Kapitala* — jest vrijednost sredstava neophodnih za izdržavanje radnika i njegove porodice (17, str. 129). Ovaj je zakon prolazio i još uvijek prolazi kroz izvjesne promjene u prostoru i vremenu. Prve je Marx dodirnuo u analizi nacionalnih razlika između nadnica (17, glava 20),¹ a druge su doživjele prvu veću etapu promjena kad je pojava strojeva u industriji omogućila i isforsirala masovno zapošljavanje žena i djece, pa je — kako piše Marx — »vrijednost radne snage pala«. Marx nije dalje razrađivao modalitete i uvjete toga pada u odnosima između aktivnih članova porodice u tadašnjoj Engleskoj. No mislim da je povezivanje nacionalnih razlika u proizvodnosti rada i vrijednosti životnih namirnica u životnom standardu s *grupnim (porodičnim) dohotkom* jedini način na koji možemo u *nerazvijenim* zemljama, s visokom gustoćom stanovništva i agrarnom prenaseljenošću, pratiti i objašnjavati kretanje nadnica, dohotka i zaposlenosti.²

Do najnovije etape u razvijenim zemljama došlo je poslije bitnog skraćivanja radnog vremena (kakvo Marx više nije doživio), to jest skraćivanje ne samo od 12 na 10 i na 8 sati nego i na ispod 8 sati dnevno, odnosno na 40-satni radni tjedan, sa slobodnom subotom itd., uz istovremeno dizanje nadnice i plaće. Poslije dužeg perioda ekspanzije i prosperiteta industrije, mehanizacija i elektrifikacija su revolucionirale kućanstvo, a pojeftinjenje potrošnih artikala likvidiralo je mnoštvo kućnih poslova — od pletenja i »štopanja« čarapa do višesatnog pripremanja jednog obroka hrane. Ove dvije okolnosti omogućile su masovno zapošljavanje obaju bračnih drugova, pa i njihove odraslije djece, i to prvo uz niže, a zatim uz više nadnice. U svakom

¹ U našoj je literaturi to pitanje posebno obradio dr Jože Vilfan i Janez Stanovnik u međusobnoj polemici (26 i 27).

² Posljednjih godina u svijetu više nisu rijetki glasovi koji tvrde da je *individualistički pristup* na kojemu je izgrađena ekonomska teorija zapadnog svijeta, odnosno kapitalizma, *neprimjenjiv* (not workable) na zemlje trećega svijeta odnosno na *zemlje u razvoju*, pa su tako neprimjenjive i sve individualističke definicije i standardi o zaposlenosti, nezaposlenosti i prikrivenoj nezaposlenosti, o produkciji, produktivnosti i dohotku po glavi, o vrijednosti i cijene radne snage; s obzirom da su oni tamo »meaningless«, bez smisla, na njih bi trebalo primijeniti *grupni pristup*. (Vidi npr. Jean Mouly: »Some remarks on the concepts of employment, underemployment and unemployment«, *International Labour Review*, 2/1972. U tom je prilogu citirana i druga literatura; A. K. Cairncross: »Economic schizofrenia«, *Scottish Journal of Polit. Econom.*, Febr. 1958.). Otuda i toliko nepoznavanja i neznanja o seljacima-radnicima, odnosno o mješovitim domaćinstvima uopće, jer ih znamo sanio na osnovi dosadašnjeg klasičnog individualističkog prilaznja u popisima. Jedino se u teoriji potrošnje počeo primjenjivati grupni pristup (domaćinstvo kao stvaralačka jedinica), dok se Engelsovi zakoni još uvijek izražavaju i upotrebljavaju samo za ponašanje pojedinca. Analize i otkrivanje ekonomskih zakonitosti na grupnoj bazi još su uvijek rijetki.

slučaju to je osiguralo daleko viši ukupan porodični dohodak nego što bi to mogla predstavljati sama vrijednost radne snage »radnika i njegove porodice« bez zaposlenja ostalih članova porodice. Ti relativno visoki porodični prihodi, kao znatno pojačanje kupovne snage, značajan su faktor u ekspanziji unutrašnjeg tržišta. Mada je ova pojava očigledna i široko rasprostranjena, mada je provedeno stotinu anketa o porodičnoj potrošnji u raznim zemljama, ne znam da li je ijedan od velikih ekonomista narodnog dohotka, tipa Kuzneta, teoretski obradio ulogu kombiniranog porodičnog dohotka u ekonomici uopće a u ekonomskom razvitku napose.³ Pojavu dvostrukog i porodičnog zaposlenja statistike su do danas uopće zanemarivale, tako da osim američke (Bureau of the Census), u posljednjih dvadeset godina nijedna nacionalna statistička služba nije ozbiljno išla na snimanje te pojave u općim popisima. Čak i u specijalnim anketama o potrošnji u velikom broju zemalja ne možemo niti mikroskopom naći takve informacije, barem ne obrađene.

Ovim već prelazimo na četvrti element — na našu »nečistu« i hibridnu pojavu, na »seljake-radnike« odnosno, mnogo šire uzeto, na domaćinstva s mješavinom poljoprivrednog i raznovrsnog nepoljoprivrednog dohotka, uz mnogostruko zaposlenje aktivnih članova porodice. I ovdje veliku ulogu igra grupni dohodak. Kautskom i Lenjinu ova su domaćinstva bila jedno od objašnjenja zašto koncentracija kapitala, odnosno konkurentska borba krupnog sa sitnim, ne proguta ili čak i ne želi da proguta sitnog i najsitnijeg u poljoprivredi onako kako to čini u industriji, a politički kapital često nalazi u njima čak i svoje uporište. Istovremeno, ta domaćinstva, kako je rečeno na početku, objašnjavaju postojanje mnogih zaostalih industrija. I ranije, a i danas, ovaj sloj daje veliki doprinos ubrzanju akumulacije i koncentracije kapitala te proširenju kupovne moći na unutrašnjem tržištu. U zaostalim zemljama ti momenti imaju nemalu ulogu u »take-off« fazi industrijalizacije. I dok je taj sloj u prvo vrijeme bio apsolutno i relativno malen, ograničen na najniže posjede — ispod 5 ha, u posljednjih je pet ili deset godina u evropskim zemljama on visoko i apsolutno i relativno porastao — pa sada dobrim dijelom zahvaća i posjede srednje veličine. Čak bi se moglo reći da ukoliko je zemlja slabije razvijena — uključujući tu i primjer zaostajanja u modernizaciji tehnike nekih razvijenih zemalja — ukoliko jači izgleda ovaj sloj i utoliko je veći njegov stvarni i potencijalni značaj za daljnji ekonomski razvitak zemlje. Taj sloj postoji u socijalističkim zemljama u kojima nije izvršena potpuna kolektivizacija poljoprivrede, pa ukoliko je zahvatio veći broj poljoprivrednih gospodarstava, utoliko postaje jačim faktorom unutrašnjeg tržišta. No ipak njegova ekonomska snaga (u poređenju s industrijom, bankama itd.) nije tolika da bi mogao ugrožavati temelje socijalističkog uređenja, i on također nije niti u kapitalizmu niti u socijalizmu temeljni nosilac društvenog određivanja vrijednosti poljoprivrednih proizvoda.

* * *

Još prije dvadesetak godina neki ekonomisti, npr. u Italiji i Francuskoj, nisu nigdje vidjeli a niti su priznavali postojanje tih slojeva. Danas, međutim, vide ih svugdje i u svim kategorijama posjeda. No govoreći o ovom sloju, ne smijemo ga poistovjećivati sa svakojakim kombinacijama poljoprivredne i

³ Vidjeti o tome u nastavku teksta — str. 19 i 20.

nepoljoprivredne aktivnosti u svim kategorijama posjeda s obzirom na veličinu. Neki autori doduše prigovaraju ograničavanju »part-time« i »alternance« na »neku vrstu statičkog geta, na najmanja gospodarstva, ispod izvjesne površine ili izvjesnog prinosa« (4, str. 51-52), »kao da je alternacija aktivnosti u suvremenom svijetu prerogativa jedino seljačko-radničke porodice, kao da iskustva zemalja koje su dovoljno napredovale na putu ekonomskog razvika, kao npr. SAD i Švedska, ne bi pokazala naročitu težnju za gomilanjem zanimanja upravo kod najvećih ('i maggiori') gospodarstava«. (Isti)⁴ Ali koliko god je interesantna i važna kombinacija samih struka ili grana privrede, ipak se ne smije izgubiti iz vida da unutar struka postoje različite socijalno-ekonomske klase. Jedna je strana proizašla iz procesa osiromašavanja, a druga iz procesa bogaćenja i vertikalne koncentracije kapitala u poljoprivredi.

Marksističko-lenjinistička analiza poznaje tri sloja seljaštva:

Prvi sloj čine siromašni seljaci čiji je posjed nedovoljan da bi oni svojim radom mogli od njega živjeti; stoga se oni dijelom svoga radnog vremena moraju zapošljavati kao najamni radnici kod bogatijih posjednika ili na kojem drugom mjestu.

Drugi sloj čine srednji seljaci, koji imaju upravo toliko zemlje da mogu na njoj zaposliti i sebe i članove svoje porodice, te da mogu od nje živjeti.

U trećoj su grupi bogati seljaci, koji imaju više zemlje nego što su u mogućnosti da je sa članovima svoje porodice obrađuju, stoga oni moraju zapošljavati dodatnu — tuđu radnu snagu.

Izvan ovih slojeva je klasa veleposjednika koja isključivo koristi tuđu radnu snagu ili daje zemlju u zakup.

Kombinacija gospodarstava iz svih tih slojeva s nepoljoprivrednim granama ne ostavlja iste posljedice. Nas prvenstveno interesira pojava rada na malim posjedima, koja nastaje kao rezultat parcelizacije i dizanja veličine marginalnog gospodarstva.⁵

---

⁴ Brun, Lacombe i Laurent (5) stvar postavljaju ovako: »fenomen seljaka-radnika, koji je izazvao i navukao najviše pažnje, bez sumnje je najvažniji kako po broju tako i po svojim reperkusijama na gospodarstvo, ali on sačinjava samo jedan od modaliteta poljoprivrede s djelomičnim vremenom« (str. 1036). Dopusitam da su sva i svakojaka mješovita poljoprivredno-nepoljoprivredna gospodarstva tehnološki nešto što spada u istu kategoriju, ali socioekonomski su mali seljak-radnik i agrokombinat jednog veleposjednika dvije različite klase.

Ovdje sam dužan napomenuti da na drugom mjestu ovog rada kao cjeline raspravljam o tome zašto ne mogu sovjetske vlasnike okućnica u seljačkim radnim zadrugama (kolhozima) ubrajati u istu kategoriju kao i seljake-radnike. Slučaj naših poluseljaka koji su zaposleni na društvenim poljoprivrednim dobrima je, naprotiv, sličan slučaju naših poluseljaka koji rade u industriji i u drugim nepoljoprivrednim granama.

⁵ Ovi slojevi tradicionalno pripadaju u određene grupe po veličini gospodarstva. Međutim, oni se u toku historije sve više pomjeraju prema gore, sasvim u duhu klasičnog marksističkog predviđanja o propadanju malog posjeda u poljoprivredi. Dok se na početku 20. vijeka u zemljama srednje Evrope marginalnom veličinom čistog ili punog seljačkog gospodarstva (Vollerwerb) smatralo još 5 ha, danas u Njemačkoj smatraju da je 20 ha minimum potreban da bi porodica poljoprivrednika mogla dobiti iz zemljišnog posjeda »dohodak koji odgovara društvenim predstavama«. Ono što je ispod toga je »poljoprivreda bez karaktera pune egzistencije«. Za većinu (takvih gospodarstava) jedino rješenje koje ima smisla »jest prijelaz na 'sporedno gospodarstvo' (Nebenerwerb) ili čak napuštanje gospodarstva«. (29, str. 24.) To su oni slojevi koji bi — prema Mansholtovu planu u Evropskoj ekonomskoj zajednici — trebali »izaći« iz poljoprivrede te se baviti drugim zanimanjem.

Treba tu podsjetiti na Lenjinovu tezu da sama površina gospodarstva i njeno kretanje ne kazuje sve. Ona ne pokazuje niti dopunsku zaradu izvan gospodarstva, niti snabdjevenost posjeda kapitalom i njegovu koncentraciju, niti zaduženost. Može, dakle, u srednjim posjedovnim grupama biti i siromašnih i bogatih, no u nižim grupama situacija je šarolika — od vegetiranja na polulumpen-proleterski način i prigodne sezonske dopunske zarade na tuđim imanjima, do raznih kombinacija sa stalnim zaposlenjem jednoga ili više članova porodice izvan poljoprivrede — bilo u industriji bilo u samostalnoj zanatsko-trgovačkoj (ili tomarskoj) aktivnosti. Nedavne ankete u razvijenim zemljama pokazale su da kvalificiraniji ljudi mogu tu imati i razmjerno visoke prihode (2). Dakle, po socijalnoj i ekonomskoj strukturi razne grupe mogu biti vrlo heterogene, s vrlo različitim visinama ukupnog dohotka, što se može sagledati samo posebnim istraživanjem.

Ali, mada širenje potrošačke atmosfere i srednja i bogatija seljačka gospodarstva danas tjera na svakojaku dopunsku zaradu izvan poljoprivrede bilo bi sasvim nepravilno proglašavati veća i velika gospodarstva — zbog njihove mješovite aktivnosti — »part-time« farmama u smislu seljaka-radnika, i zaključivati da individualna poljoprivreda osiromašuje u cjelini. Tu se samo radi o nalaženju većeg profita u nepoljoprivrednim granama. Američka i kanadska statistika izvanpoljoprivrednu aktivnost registriraju čak i u grupama najvećih posjeda, i to već počev od po nekoliko dana u godini. S ekonomskim razvitkom u poljoprivredi postaje pravilo da akumulacija ide sve više na vertikalnu koncentraciju, od proizvodnje sirovina i pomoćnog materijala do prerađevina, naročito kad nema dovoljno slobodne zemlje za horizontalnu koncentraciju i kad je vertikalna unosnija. Veleposjednike s vlastitim tvornicama špirita i škroba ne možemo svrstati u grupu »mješovitih gospodarstava« zajedno sa sitnim seljacima, koji rade još i u tvornici kao najamni radnici da bi uopće mogli živjeti. Inače, bismo morali i stare pruske junkere sve do kneza Bismarcka, a u nas nekoć kneza Windischgrätza, ubrajati u seljake-radnike, ili poluproletere.

Biti seljak-radnik u staro je vrijeme značilo živjeti najteži i najsiromašniji način života, s jasnom tendencijom napuštanja poljoprivrede čim se ukaže prilika za to; tada su to bili poluproleteri u pravom smislu riječi. Naprotiv, u današnje vrijeme i u razvijenim zemljama ovaj je sloj u pravilu imućan, s razmjerno visokim standardom života i nejednakomjernim tendencijama u pogledu napuštanja ili nenapuštanja poljoprivrede, ovisno o nizu ekonomskih i izvanekonomskih okolnosti. Mnogostranost zaposlenja i grupni dohodak ovakvih porodica objašnjavaju zašto (uz svu inflaciju i porast troškova života) toliki ljudi — naročito mladi — još uvijek »imaju novac« i utiru put skupoći. Oni su daleko od toga da bi išli u štrajk potrošača. Promatrajući potrošnju tih ljudi čovjeku padaju na pamet Engelsove riječi o žilavosti nekog drugog sloja, naime veleposjednika, koje nikakva ekonomska nesreća i katastrofa ne mogu pogoditi.

Po svojoj brojnosti, ekonomskoj snazi, društvenoj ulozi, te ekonomskoj i društvenoj složenosti, i »nečistosti« ova domaćinstva zavređuju izuzetnu pažnju i apsolutno nameće potrebu proučavanja i porodične aktivnosti, i produktivnosti, i dohotka. To istraživanje u neku ruku treba biti poput Marxova istraživanja djelovanja raznih zemljišnih renta u raznim uvjetima i kombinacijama s profitom i kamatama od kapitala. Pri tom je nužno služiti se i modernim kvantitativnim metodama. Anketa o mješovitim gospodarstvima u Jugoslaviji koja se sada priprema u Centru za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu je, dakle, krajnje potrebna.

2. POTEŠKOĆE U STATISTIČKOJ ANALIZI

Uvjet za nacionalno-ekonomsko istraživanje mješovitih zaposlenja i dohodaka jeste postojanje potrebnih statističkih informacija. S njima smo nedavno vrlo slabo stajali. Izuzevši tri ili četiri zemlje, među njima SAD i Kanadu, veliki popisi nisu omogućavali da se dobije općenacionalna slika o zastupljenosti dvovrsnih zaposlenja u domaćinstvima s poljoprivrednih go-

spodarstava.⁶ U nekim zemljama uglavnom su postojale samo parcijalne ankete i lokalne monografske studije. Iz njih smo mogli samo nagađati o makroekonomskim implikacijama mješovitih zaposlenja, i to bilo uz pomoć proizvoljnih ekspanzija lokalnih anketa, bilo uz pomoć proizvoljnih naklapanja o grupama najmanjih gospodarstava koja samo od zemlje očito ne mogu živjeti, bilo uz pomoć proizvoljnih analiza razlika između popisa stanovništva i popisa poljoprivrede. »Pomanjkanje kvantitativnih informacija je glavna prepreka za znanstveno proučavanje mješovitih zaposlenja«, upozorio je još godine 1958. francuski istraživač radnika-seljaka Yves Le Balle (14). Zato ni mi, usprkos desetak kvalificiranih parcijalnih studija i referata, do sada još nismo mogli doći do svestrane makroekonomske analize ovoga sloja i njegova ponašanja i djelovanja.

Tek poslije lionske diskusije Međunarodne asocijacije poljoprivrednih ekonomista od 1964. godine i poslije narednih zasjedanja evropske komisije FAO (6, str. 5-6), počela je jedna po jedna evropska zemlja (a uskoro i FAO u programu svjetskog popisa poljoprivrede od 1970) u popisne obrasce uvesti pitanja o mješovitim gospodarstvima. Tako smo u popisu evropskih zemalja oko godine 1970. dobili već prilično informacija. Isto tako mnoštvo detaljnijih informacija prikupljeno je putem raznih anketa provedenih u Evropi u toku prošlih desetak godina.

Na žalost, te nove informacije znatnim su dijelom nepotpune ili međusobno neusporedive. Glavna poteškoća leži u neujednačenoj i nejasnoj definiciji i nejasnom razgraničenju pojave »part-time farming« ili »agriculture à temps partiel« ili »seljaka-radnika« ili mješovitog poljoprivrednog i nepoljoprivrednog zanimanja (6, str. 7-8). Površna ili nekritična upotreba tih definicija u istoj zemlji i u istom kritičnom momentu može ili povisiti udio »mješovitih« na 70% svih gospodarstava ili ih oboriti na 20%. Otuda između raznih zemalja tolike razlike o udjelu alternanata; one ne bi smjele biti tolike, jer su ekonomske strukture prilično slične. Uzmimo na primjer Barberisov pokušaj da ocijeni njihovo stanje po raznim zemljama. Na bazi vanjskog zaposlenja šefa gospodarstva, on je izračunao da u Belgiji ima 90% takvih slučajeva (1959) i 35% (u 1966. uzimajući samo tržišna gospodarstva), u Holandiji 25%, u Francuskoj 18% (1963), u SAD 26%. A uzimajući u obzir porodice kao cjeline, bez obzira na to tko u njima radi izvan gospodarstva u Italiji bi bilo 75% mješovitih domaćinstava (1967), u Francuskoj 31% (1963), u SR Njemačkoj 65% (1968), u Japanu 79% (1965), u Jugoslaviji 44% (1969), u Poljskoj 41% (1960). Koliko god bilo poznato da su u SR Njemačkoj skloni da oboje, i muž i žena, rade — jedno na gospodarstvu a drugo u tvornici ili uredu, a da u Francuskoj seljak radije ide na demonstracije nego da bi razbijao porodicu, ipak je malo vjerovatno da bi udio radničko-seljačkih domaćinstava u Francuskoj bio za polovicu ili za tri četvrtine manji nego u Njemačkoj. Nenormalno visok udio mješovitih gospodarstava u Belgiji je, međutim posljedica visokog obuhvata poljoprivrednog cenzusa.

Mi smo tek u prvoj fazi⁷ organizacije ovog istraživanja na svjetskoj osnovi. Upravo zato što se radi o »nečistoj« ili o prelaznoj pojavi, teško je jednoglasno odlučiti odakle početi i koliko je obuhvatiti.

⁶ Još u godini 1969. pisalo je u poluzvaničnom engleskom izvještaju o zapošljavanju izvan poljoprivrednog gospodarstva radi dopune prihoda s gospodarstva: »U kojoj se mjeri to dešava na nacionalnoj bazi, teško je utvrditi«. (2, Podvukao S. K.)

⁷ U svojoj raspravi, koja je u stvari sinteza nekoliko radova, Brun, Lacombe i Laurent zaključuju da je ona »samo jedan moment u istraživanju« koje treba tek da uslijedi (podvukao S. K.) (5, str. 1109).

No bez jedinstvene i stalne definicije nije moguće utvrditi da li se radi o jednoj ili više prelaznih faza u raslojavanju sela, ili o jednoj stalnoj pojavi novoga tipa. Klasična marksistička ideja seljaka-radnika je doduše jednostavna: radi se o domaćinstvu na prelazu iz poljoprivrede u industriju; naime, poljoprivredno gospodarstvo je toliko sitno da porodica ne može od njega da živi, a dopunska zarada izvan gospodarstva ili je još suviše niska za kompletno uzdržavanje porodice, ili je nestalna, ili samo sezonska, ili ne daje mogućnosti stanovanja u mjestu industrije, tako da seljak još zadržava svoje imanje i obrađuje ga ili u cijelosti, ili djelomično, ili nikako (*»die soziale Brache«* — u SR Njemačkoj). To izgleda jasno, ali razgraničenja te pojave sve je drugo negoli jednostavno i jednoliko.

U nekim zemljama, odnosno u njihovim statistikama, u *»part-time«* farmere (odnosno u SR Njemačkoj u vlasnike *»poljoprivrednih sporednih gospodarstava«*) svrstavaju samo one osobe koje su *prvenstveno* angažirane izvan svoga poljoprivrednog gospodarstva. To zapravo i odgovara nazivu: to bi bio seljak koji je jednom *»nogom«* sasvim izvan gospodarstva, dok je drugom čas na gospodarstvu, a čas izvan njega. Takvo je načelno shvatanje mješovitog gospodarstva u SR Njemačkoj, u SAD i u Kanadi, odnosno u anglosaksonskim zemljama uopće.

Prema takvoj se definiciji iz ove grupe isključuju ona mješovita gospodarstva na kojima domaćinstvo pretežno radi i zarađuje na samom gospodarstvu, ali mu je ta zarada za život nedostatna te mora tražiti dodatnu. Pošto broj takvih osoba nije malen, neke statistike izdvajaju i skupove takvih domaćinstava čiji je *rad izvan gospodarstva samo dopuna*. Njih nalazimo u njemačkoj i austrijskoj statistici pod nazivom *»Zuerwerbsbetriebe«* ili, rekli bismo, *gospodarstva s dopunskom zaradom* (dok se ona prva nazivaju *»Nebenerwerbsbetriebe«* ili *»sporedna gospodarstva«*). Japanska ih statistika označuje kao *»part-time farms type I«*, a one gore kao *»part-time farms type II«* — što bi lijepo odgovaralo prvoj i drugoj fazi odlaženja iz poljoprivrede. Poljaci označuju *»Zuerwerbsbetriebe«* kao *»zarađujuće«*, dok *»Nebenerwerbsbetriebe«* označuje kao gospodarstvo *»seljaka-radnika«*.

Kolika je relativna važnost prvih i drugih, možemo vidjeti iz austrijskog, francuskog i njemačkog poljoprivrednog popisa od oko 1970. godine. U Austriji je prema tom popisu bilo 43.801 *»Zuerwerbsbetriebe«* (s površinom od 1.165.736 ha), a 141.177 *»Nebenerwerbsbetriebe«* (s površinom od 503.238 ha). U postocima to čini 12,1% prema 38,6% od svih poljoprivrednih gospodarstava. U Francuskoj ima 16,9% (u apsolutnim brojevima 268.603) šefova svih gospodarstava zaposlenih prvenstveno izvan gospodarstva, dok ih je 22,5% u bilo kakvoj mjeri aktivno izvan gospodarstva (358.355 od 1.587.643). Grubo uzeto, to bi bilo 5,6% gospodarstava iz kategorije *»Zuerwerbsbetriebe«*. Njemački postotak svih gospodarstava kojima je poljoprivreda glavno zanimanje iznosio je 67,7% u godini 1970/71, a onih u kojima je bilo koji član domaćinstva zaposlen izvan gospodarstva bilo je 59,7%. To bi značilo da 27,4% čine gospodarstva koja samo dopunski zarađuju izvana, dok je za 32,3% gospodarstvo sporedno zanimanje. Obadvije su klase svakako značajne, i to kako ona koja prvenstveno radi izvan gospodarstva, a također i ona kojoj je glavni rad još uvijek na gospodarstvu. Naime, vidjet ćemo kako se sve više penje granica grupe onih gospodarstava na kojima domaćinstva više ne mogu živjeti ili neće da žive samo od poljoprivrede.

Naša jugoslavenska nomenklatura i klasifikacija ne poznaje »Zuerwerbsbetrieb«, kako ćemo još utvrditi, već ih uključuje u »čista« poljoprivredna domaćinstva. Mislim da se pravilnoj marksističkoj klasifikaciji najviše približava njemačka klasifikacija koja poznaje:

1. »Vollerwerbsbetrieb« (engleski — »full-time farm«, francuski — »l'exploitation à plein temps« ili »plein exercice«, a u nas — »čisto poljoprivredno gospodarstvo«), koji — blagodareći svojoj veličini i kvalitetu — osiguravaju dovoljan dohodak porodicama koje na njima žive;

2. »Zuerwerbsbetrieb« (u Japanu — »part-time farm type I«, a mi bismo možda rekli »gospodarstvo s vanjskom zaradom« ili »s dopunskom zaradom«) — na kojima rade domaćinstva koja glavni dohodak ostvaruju s gospodarstva, ali samo obrađivanje zemlje nije dovoljno da bi se osigurao potreban dohodak domaćinstvu;

3. »Nebenwerbsbetrieb« (u Japanu »part-time farm type II«; mi bismo možda rekli »dopunska« ili »sporedna poljoprivredna gospodarstva«; to je pravo »part-time farm« ili »l'exploitation a temps partiel«) — na kojima dopunsku zaradu ostvaruju domaćinstva čija je glavna aktivnost izvan poljoprivrede.

U duhu onoga što je ranije rečeno, trebalo bi razlikovati (što će praktično u popisivanju i anketiranju biti teško) »Zuerwerbsbetrieb« poluproleterskog karaktera od onih bogatijih »Vollerwerbsbetrieb« koji imaju tendenciju da zbog pomanjkanja ili skupoće radne snage investiraju u industriju ili zanate, umjesto u zemlju, pa su »mješovita gospodarstva« samo po formi, ali inače nemaju ništa zajedničkog s kategorijom seljaka-radnika.

* * *

Ovdje se pojavljuje i druga dilema: *po čemu ocijeniti pretežnost angažmana na gospodarstvu ili izvan njega?* Da li *po utrošenom radnom vremenu ili po veličini dohotka?* U anketama o potrošnji naša jugoslavenska statistika to ocjenjuje samo po radnom vremenu, a u popisu stanovništva po dohotku. Ali ta dva kriterija, radno vrijeme i dohodak, daju sasvim nejednake rezultate. Nerijetko radni dan u industriji daje dva puta veći dohodak nego radni dan u poljoprivredi. Uzimajući kao mjerilo dohodak, njemački »Grüner Bericht« je za 1965. godinu izračunao da je 42,3% šefova gospodarstva pretežno aktivno izvan poljoprivrede, a po radnom vremenu bi ih bilo samo 28,4%. S članovima porodice iznad 14 godina starosti stvar bi bila obrnuta: 19,7% prema 22,4%. Razliku utvrđuje i Barberis za Italiju: »Osobe koje svome gospodarstvu posvećuju veći dio vremena, primaju glavni dohodak iz industrije ili iz usluga« (4, str. 51.). Stoga on sumnja u vrijednost dohotka kao »mjere eventualnog part-time«. Treba onda uvažiti i to da bi slabo ili dobro vrijeme utjecalo na variranje broja onih kojima je glavni izvor dohotka izvan gospodarstva. U zemljama u razvoju dohodak je često teško utvrditi, a u mnogim razvijenim zemljama izvještaji o dohotku su zbog poreskog sistema nepouzdana ili ih ispitanici čak uskraćuju. Ali samo radno vrijeme opet nije dovoljan indikator. Zbog toga mnoge statistike opravdano primjenjuju *kombinaciju obaju mjerila — i vremena i dohotka*. Tako npr. njemačka statistika tretira »poljoprivredno gospodarstvo kao sporedno zanimanje ako 50% njegova dohotka potječe izvan poljoprivrede, i/ili se ulaže više nego polovica radnog vremena izvan poljopri-

vrednog gospodarstva«. Belgijska statistika postupa drugačije: »Glavno zanimanje je ono koje apsorbira najveći dio radnog vremena; u slučaju dvojbe, onda je to ono zanimanje koje osigurava važniji dohodak.« Američka je statistika do sada kao »part-time« klasificirala onoga gospodara koji prodaje više od 50 a manje od 2.500 dolara vrijednosti proizvoda, ali je u godini popisa radio izvan gospodarstva 100 ili više dana; međutim, ubuduće će se tražiti da je radio na farmi manje od pola svoga radnog vremena. Američka i kanadska statistika pružaju široke mogućnosti analize grupiranjem svih gospodarstava u skupove prema broju dana utrošenih na radu izvan gospodarstva: od 1 do 49, od 50 do 99, od 100 do 199 i od preko 200 dana. Engleska statistika, međutim, poznaje samo radno vrijeme i razgraničava statističku masu samo u dvije skupine: u čiste farmere (»full-time«) — koji rade 40 ili više sati nedeljno na farmi, i u sve one ispod toga (»part-time«).

Nadalje, suštinska razlika je i u tome čiji se dohodak i rad uvažavaju — da li samo glave domaćinstva, ili njega i domaćice, ili njih oboje i njihove odraslije djece ako rade izvan gospodarstva, ili bilo koje osobe iz domaćinstva sa šefom ili bez njega, ili, drugim riječima, porodice kao cjeline. Statistike SAD i Kanade uvažuju samo rad šefa domaćinstva, doduše uz korekturu koju čine pomoću vrijednosti prodatih proizvoda. Statistike nekih drugih zemalja (SR Njemačka i Francuska) dopuštaju detaljnije grupiranje prema radnoj strukturi članova domaćinstva, dok treće zemlje opet uvažavaju dohodak i rad domaćinstva kao cjeline, bez detaljnijeg iskazivanja radne strukture. Kolike su tu razlike pokazuje analiza koju su na francuskoj anketi iz 1963. godine izvršili Brun, Laurent i Lacombe. Iz nje proizlazi da ako svi članovi domaćinstva rade puno radno vrijeme na gospodarstvu, a nitko izvan gospodarstva, onda je samo 51,6% gospodarstva »čistih« (67,3% površine); domaćinstva u kojima barem jedna osoba radi izvan gospodarstva ima 31%; onih u kojima je glava domaćinstva zaposlena izvan gospodarstva (s drugim članovima ili bez njih) ima 18% (na 8,7% površine), a samo glava domaćinstva je zaposlena u 12,6% gospodarstava (6,5% površine). Udio domaćinstava čiji šef sâm (ili sa članovima porodice) radi izvan gospodarstva, porastao je od 18% u 1963. godini na 22,4% u 1970, to jest približava se četvrtini svih francuskih gospodarstava.

Kod najrazvijenijih zemalja mogli bismo tolerirati da se rad i dohodak drugih aktivnih članova domaćinstva (izuzev šefa) ne uzima u obzir. Ali što je zemlja manje razvijena, to se to manje može tolerirati. U zemljama u razvoju, a isto tako i u svim zaostalim rajonima svake razvijene zemlje, treba uvažiti rad i dohodak domaćinstva kao cjeline. Sve to u punoj mjeri važi i za ocjenjivanje mješovitih karaktera poljoprivrednog domaćinstva, a mješovita se domaćinstva upravo pretežno i nalaze u manje razvijenim rajonima. Sve u svemu, za analizu rada i dohotka mješovitih gospodarstava apsolutno treba uzimati u obzir aktivnost i dohodak svih članova domaćinstva.⁸

Jugoslavenska klasifikacija domaćinstava u anketama o potrošnji na poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna, ubraja u »mješovita domaćinstva« ona »privatna poljoprivredna gazdinstva« na kojima su »jedan ili više članova

⁸ Standardne ankete o potrošnji u zapadnim zemljama ili rijetko ili nikako ne pružaju te elemente, barem ne u obradi, iako možda da u popisnoj građi. Indijski National Household Survey, ima bogate podatke o tome o popisnoj građi, iako nije sve obrađeno, jer nema »tražnje« — naučni svijet nije uvijek dovoljno elementin barata, pa tako te stvari u ekonomskoj teoriji ne mogu biti niti korištene. No u prošlogodišnjem inter-nom izvještaju Svjetske banke o jednoj afričkoj zemlji na nekoliko mjesta ima izričitih upozorenja na ulogu grupnog dohotka i sekundarnog dohotka pri pokrivanju deficita niskih individualnih dohodaka.

(bez obzira da li šef ili žena ili odrasla djeca) ili u radnom odnosu van gazdinstva, ili su privatnici (zanatlije, advokati i dr.) ili penzioneri«, dok je »poljoprivredno ono na kojem nijedan član nije u stalnom radnom odnosu van gazdinstva«, mada on može »povremeno da radi van gazdinstva u cilju pravljenja dopunskih prihoda«. Statistika stanovništva raspoređuje domaćinstva u tri grupe i to na temelju djelatnosti iz kojih aktivni članovi domaćinstva crpe svoje prihode. No ni u jednom se od tih statističkih snimanja ne *utvrđuju ona gospodarstva čije domaćinstvo ima glavni prihod od samog gospodarstva, a samo djelomično zarađuje izvan njega* (»Zuerwerbsbetrieb« u Austriji i SR Njemačkoj). To je svakako *nedostatak* za analizu. U Belgiji su Hoyois i Everaet iz ekonomskih i socioloških vidika načelno ustajali protiv isključivanja takovih gazdinstava iz sloja mješovitih. Kod nas se također ne vidi ni *struktura aktivnih članova domaćinstva* — npr. da li je glavni aktivni izvan gospodarstva sâm šef domaćinstva, da li domaćica ili su to odrasla djeca. To za samu poljoprivredu nije svejedno. Iz anketa se također ne vidi koja su odrasla, čak i oženjena ili udata djeca, na gospodarstvu samo formalno, zbog stambenih poteškoća.

Ogromne, čisto računске razlike u udjelima »mješovitih domaćinstava« u poljoprivredi između raznih zemalja nastaju zbog različite donje granice poljoprivrednog gospodarstva u cenzusu, odnosno u statistici. Te razlike stvaraju velike zablude u raspravama o mješovitim domaćinstvima. Ako je donja granica po kojoj se posjed popisuje kao poljoprivredno gospodarstvo 1 ha ili 0,50 ha, ili čak 0,25 ha, ili — poput u Italiji — svaka agrošumska površina bez porodičnih vrtova, ili — poput u Belgiji — uopće svaka površina koja se obrađuje, bit će kod istog apsolutnog broja mješovitih domaćinstava odnosno gospodarstava sasvim drugačiji njihov postotak od ukupnog broja gospodarstava u zemlji. Naša poljoprivredna statistika ubraja u poljoprivredna gospodarstva posjede već od 0,10 ha i dalje, pa čak i gospodarstva bez zemlje ali s određenim brojem stoke, peradi, košnica pčela itd. Zato je u nas postotak mješovitih gospodarstava možda pretjerano velik, a možda i nije, jer je naš agrarni maksimum nizak (10 ha). No, svakako je pravilno uspoređivanje s drugim zemljama zapleten posao. U Francuskoj i Belgiji se žale da ima krivog tumačenja kretanja u njihovoj poljoprivredi, jer se u poljoprivredno gospodarstvo ubraja sve — od vrtlara pa dalje. Njemačka statistika popisuje kao poljoprivredna gospodarstva doduše sva gospodarstva do 0,50 ha poljoprivrednih površina, ali za izvjesne analize uzima samo gospodarstva od 1 ha površine pa naviše. Svakako da pri analizi i poređivanju treba imati na umu donju granicu veličine gospodarstva u cenzusu svake zemlje.

Sa zadovoljstvom možemo utvrditi da sve više raste broj zemalja čije statistike na jedan ili drugi način registriraju *rad članova domaćinstva* izvan njihova poljoprivrednog gospodarstva: među njima je i Italija, Švicarska, Norveška, Danska, Mađarska, Izrael, Japan (Japan to čini već duže vrijeme), kao i neke druge zemlje. Talijanska popisnica svakom članu domaćinstva postavlja pitanje da li on više vremena radi na gospodarstvu ili izvan njega. Francuski i jugoslavenski upitnici sadrže i informaciju o tome da li pojedinac namjerava napustiti gospodarstvo, odnosno da li je već tražio zaposlenje na drugom mjestu i gdje ga je tražio. Solidna ekonomska analiza i praćenje promjena u poljoprivredi zaista iziskuje detaljnije informacije kako o radu svih aktivnih članova gospodarstva, djelomičnom i punom, tako i o prihodima. Odgovor o prihodama može se kontrolirati, ili u krajnjem slučaju zamijeniti odgovorima

o proizvodnji na gospodarstvu. Možda bismo se mogli pouzdati u odgovor na sasvim jednostavno pitanje (kakvo inače ima njemački upitnik punog popisa): — da li je dohodak izvana po vašoj ocjeni viši nego godišnji dohodak iz poljoprivredne djelatnosti? — s odgovorom »da« i »ne«. Za kontrolu pitanja služile bi podrobnije informacije o utrošenom radnom vremenu.

3. KRETANJE BROJA GOSPODARSTAVA S MJEŠOVITIM DOHOTKOM U RAZVIJENIM ZEMLJAMA

Uz sve opisane statističke poteškoće, ima ipak toliko jasnih informacija da se izvjesne tendencije i osobine mješovitih domaćinstava mogu nedvojbeno utvrditi. U najmanju ruku mogli bismo se složiti s Yatesom (28), da su to *velike armije*. U svom referatu iz 1965. godine (11) i u studiji od 1965. godine (12) utvrdio sam da je udio mješovitih domaćinstava u poljoprivrednim gospodarstvima važnijih evropskih zemalja te SAD i Japana značajan, a to su isto nešto kasnije utvrdili i drugi pisci (18, I., str. 3—5; 3; 6, str. 8—10; 4). Od tada pa do danas taj broj u evropskim zemljama i Japanu naglo raste. Pošto zakonitost porasta tih slojeva u zemljama u razvoju ne izgleda sporna, nego je u pitanju njihovo kretanje u razvijenim zemljama, u ovom bi se odjeljku ograničio prvenstveno na dvije razvijene zemlje Evrope — na Saveznu Republiku Njemačku i Francusku, a izvan Evrope na SAD i Kanadu.

Prema statistikama popisa poljoprivrede u *Saveznoj je Republici Njemačkoj* samo za 5 godina udio gospodarstava u kojima je poljoprivreda glavna aktivnost pao od 71,8% u 1964/65. na 67,7% u 1970/71. godini. Broj gospodarstava na kojima je barem jedan član domaćinstva aktivan izvan svog gospodarstva u istom je razdoblju porastao od 50,7% na 59,7%. Sudeći po tome danas sigurno najmanje dvije trećine seljačkih domaćinstava u Njemačkoj ima aktivne izvan gospodarstva. Pri tom ne smijemo zaboraviti da se tu ne ubrajaju posjedi ispod 0,5 ha. Kako pokazuje navedena tabela, značajno je da u tom razdoblju udio mješovitih domaćinstava neprekidno raste u *svim grupama posjeda po veličini*. Ali, kao što sam naglasio već na početku, socijalno-ekonomski značaj mješovitih gospodarstava u nižim i višim posjedovnim grupama treba tumačiti diferencirano. Baš u vezi s tim značajno je da u svim posjedovnim grupama opada broj gospodarstava koja zapošljavaju tuđu radnu snagu, pogotovo takvu koja ima i stan i hranu na samim gospodarstvima. U nekim je pokrajinama mješovita aktivnost još jače rasprostranjena. Svakom drugom bavarskom seljaku glavno zaposlenje, odnosno glavno zanimanje, je izvan njegovog gospodarstva. Iz tabele se može vidjeti da je frekvencija takvih osoba u nižim posjedovnim grupama još veća. Ako bismo uzeli još i one kojima je glavno zaposlenje na gospodarstvu, a rad izvan njega znači dopunsku zaradu (*»Zuerwerbsbetrieb«*), našli bismo da ukupno dvije trećine bavarskih poljoprivred-

Postotak gospodarstava u SR Njemačkoj na kojima su vlasnici, odnosno članovi porodice, aktivni izvan gospodarstva

Privr. godina	Sva gospodarstva	Površinski razredi					
		0,5—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50 i više
1964/65.	50,7	67,3	77,1	54,4	29,6	17,8	13,5
1970/71.	59,7	70,0	82,2	73,3	46,6	28,0	19,9

nih domaćinstava ima mješovit izvor prihoda. Tako sve više današnji »Zuerwerbsbetrieb« postaje sutrašnji »Nebenerwerbsbetrieb«, a ima i sela u kojima se »čistog« seljaka tako reći ne može više naći.

Daleko niži postotak mješovitih gospodarstava nalazimo u *Francuskoj* (podatke smo ranije iznijeli), a to je velikim dijelom posljedica drugačijeg razgraničavanja. Neki to objašnjavaju činjenicom da francuski seljak, u slučaju nepovoljnih cijena, radije demonstrira nego da dozvoli da mu domaćica ide na rad izvan gospodarstva. No, valja dodati da i u Francuskoj, isto kao u Njemačkoj, u višim posjedovnim grupama raste mješoviti dohodak. Kad bismo uzeli u obzir pojedine rajone, vidjeli bismo da su mješovita gospodarstva negdje u velikoj većini. U Francuskoj ima krajeva gdje je teško naći »čistog« seljaka. U nedavnoj je prošlosti bila ocjena da će koncentracija ići tako daleko da će seljaka u Francuskoj uopće nestati (8), a drugi su opet ocjenjivali da će se one koji ostanu pretvoriti u seljake-radnike, pri čemu se pozivalo na očite tendencije u nekim rajonima(13).

Spomenuo bih ovdje još kretanje u *Japanu*. Japanska statistika razlikuje čiste seljake (Full-time farmers), zatim djelomične seljake tipa I (koji pretežno žive od svoga poljoprivrednog gospodarstva), te djelomične seljake tipa II (koji pretežno žive od zarade izvan gospodarstva), što bi odgovaralo njemačkom »Zuerwerbsbetrieb« odnosno »Nebenerwerbsbetrieb«. Znanstveno je ispravni- je što su prve označili kao tip I, jer je to početak napuštanja poljoprivrede, a druge kao tip II. Japanci na osnovu statističke analize kao prirodnu tenden- ciju smatraju da »full-time farmer« postaje farmer tipa I, a poslije izvjesnog vremena farmer tipa II, dok konačno sasvim ne ode iz poljoprivrede. Broj čistih seljaka stalno pada od 1950. nadalje, dok broj djelomičnih seljaka tipa II neprekidno raste. Od 1950. do 1965. broj čisto seljačkih gospodarstava pao je više nego za polovicu (od 3,086.000 na 1,218.000). Broj mješovitih gospodarstava tip I za prvih je 5 godina tog razdoblja porastao za polovicu, a u nared- nih je 10 godina stagnirao na tom broju (godine 1965. je iznosio 2,082.000), dok je grupa mješovitih tipa II za čitavo to vrijeme neprekidno rasla (1965. godine iznosila je 2,365.000) (19, str. 64—66). Nema detaljnijih podataka o tome kako izgleda to kretanje po posjedovnim grupama, ali poslije stroge agrarne reforme u Japanu i stvaranja mnoštva vrlo malih posjeda, držim da se radi o postupnom nestajanju najmanjih čisto poljoprivrednih gospodarstava.

Suprotna je situacija s druge strane Atlantika. Srazmjerno visoki broj »part-time« farmera u *SAD* opao je od 639.409 u 1964. na 574.546 u 1969. g. (dok je ukupan broj američkih farmi u istom razdoblju još više opao — od 3,157.857 na 2,730.250). Znatno je, međutim, broj »part-time« farmera u *Kanadi*, i to zbog posebnog položaja u istočnom primorskom i francuskom dijelu. Prema posljednjem popisu od godine 1970, u broju od 366.128 popisanih farmi 129.287 farmera (po prilici jedna trećina) je izjavilo da su na farmama zaposleni samo djelomično. (Od ukupne površine od 169.668.614 akri njihova gospodarstva za- uzimaju 41.122.919). Ali i taj broj gospodarstava je u svim posjedovnim grupa- ma u pet godina od posljednjeg popisa pao. Broj gospodarstava koja prodaju godišnje proizvoda vrijednih ispod 2.500 dolara smanjio se od 125.910 u 1966. na 107.093 u 1971; njihova ukupna površina opala je u istom razdoblju od 26.454.712 na 18.601.400 akri. Također je pala i vrijednost prodaje: od 149.419.280 dolara (ili 4,5% od ukupne vrijednosti koja je na svim farmama iz- nosila — 3.337.609.780 dolara), na samo 102.427.880 (ili 2,5% od ukupnih pro-

daja na svim farmama koje su iznosile 4.147.550.680 dolara). Tendencija je, dakle, u Sjevernoj Americi sasvim suprotna.

Bilo bi interesantno vidjeti stanje u Kanadi još i po glavnim kanadskim žitarskim i stočarskim rajonima, gdje je ta tendencija bila još naglašenija.

Samo uzgred bih se na ovom mjestu osvrnuo na kretanje pojave mješovitih domaćinstava u Jugoslaviji, čiji je broj razmjerno visok. Nastajanje ovih domaćinstava analizirano je u nekoliko radova (24, str. 239—242; 12/1965, str. 20—22). Prema popisima stanovništva taj se broj smanjuje paralelno s opadanjem broja poljoprivrednih gospodarstava uopće. Prema popisima stanovništva 1961. g. čisto poljoprivrednih domaćinstava je bilo 1,620.251, a u 1971. znatno manje — 1,372.122 (dakle manje ih je bilo za 248.129 ili za 15,3%). Mješovitih je domaćinstava u 1961. godini bilo 1,008.405, a u 1971. godini 754.106, dakle manje za 254.299 ili za 25,2%. No kretanje nije bilo jednako u svim republikama. U Sloveniji je na primjer pad čisto poljoprivrednih domaćinstava bio daleko jači od pada mješovitih, dok je u Bosni i Hercegovini bilo obratno. S druge strane, prema snimcima anketa o potrošnji stanovništva i prema poljoprivrednim popisima, broj mješovitih domaćinstava relativno, a ponegdje i apsolutno raste, što bi odgovaralo svim očekivanjima na temelju gornjeg izlaganja. Razlike između popisa raznih grana statistike potječu od različitog postupka s mnoštvom graničnih primjera. Domaćica u mješovitom domaćinstvu koja sama u cijelosti obrađuje sve njive u gospodarstvu, u popisu se poljoprivrede svrstava kao poljoprivrednik, a u popisu stanovništva kao domaćica, tj. nepoljoprivrednik, pošto za obradu svih njiva ne utroši više nego prosječno dva sata dnevno, što je daleko manje od njezina pretežnog radnog vremena. Takve anomalije dakako nisu specifikum samo jugoslavenske statistike (vidjeli smo primjer Francuske!).

Utvrđivanje stvarnog kretanja tih slojeva u Jugoslaviji i njihove zakonitosti iziskuje dakle posebnu studiju, jer se statistike raznih područja ne slažu niti se mogu slagati.

4. UZROCI DALJNJEG PORASTA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA I SPOR O NJIHOVIM PERSPEKTIVAMA

U svom referatu »Budućnost mješovitih gospodarstava«, prezentiranom u Lyonu 1964. g. (11, str. 17—18), zastupao sam stajalište da je mješovito gospodarstvo, odnosno »seljak-radnik« ili »part-time farmer«, *privremena* pojava, ograničena na prostor i vrijeme gdje vladaju *industrija niskog dohotka i poljoprivreda niskog dohotka*, drugim riječima, u nedovoljno razvijenim zemljama (ili u nedovoljno razvijenim rajonima razvijenih zemalja) u kojima poljoprivreda i industrija rade ispod razine društveno potrebnog rada, koji važi u zemlji kao cjelini ili čak na svjetskom tržištu. U takvim prilikama niti poljoprivreda niti industrija ne mogu radnoj snazi osigurati dostojan život, odnosno najnužnija sredstva za život kakav se u toj zemlji smatra normalnim. Međutim, čim industrija može isplaćivati nadnicu od koje se dostojno živi, seljak-radnik prije ili kasnije, u najmanju ruku u drugoj ili trećoj generaciji, napušta gospodarstvo, držeći ga možda još izvjesno vrijeme neobrađeno kao puko osiguranje za eventualna loša vremena ili kao neku dopunsku zaradu ako ima veliku porodicu i mnogo dugova. Međutim, za stalno on ne vidi smisla dano-noćnom mučenju bez odmora i u tvornici i na njivi. Ako već treba dopunskog

dohotka, nastojat će ga naći izvan poljoprivrede, jer je ta zarada bolja, ostvaruje se s manje napora i donosi više ugleda. Tako naročito misli i osjeća mladi svijet. Sve to važi kao pravilo koje ima, kao svako pravilo, i svoje izuzetke, blagodareći i naročitim sposobnostima, rentama, sklonostima, vezama i tradicijama pojedinaca. Ali, pravilo se potvrđivalo historijskim tokom u svim razvijenim i najrazvijenijim zemljama, tako da su mješovita gospodarstva u srednjoj i sjevernoj Njemačkoj, u razvijenim rajonima Francuske, SAD i Kanade sasvim nestala, ili su u pak spala na jedva zapažen minimum, ili su se pretvorila u povrtnarske okućnice, služeći češće za razonodu i sport nego za dohodak i zaradu. Istina je da mali vrtovi za povrće znatno poboljšavaju budžet radničkog domaćinstva, te da njihov broj u nekim zemljama najmanje deset puta premašuje broj svih mješovitih domaćinstava (npr. u Francuskoj i SR Njemačkoj) i predstavlja ne sasvim beznačajnu stavku u nacionalnoj proizvodnji.⁹ No oni više nisu poljoprivredno gospodarstvo.

Posljednjih je godina *nagli porast* broja mješovitih gospodarstava u samoj SR Njemačkoj, Francuskoj, pa i u drugim zapadnoevropskim zemljama, kao i sjevernoj Italiji, prividno demantirao gornju tezu. (O Jugoslaviji i njezinim naročitim prilikama ne bih govorio kad se raspravlja o zakonitostima, pogotovo što se veći dio naše privremene emigracije može uvrstiti u seljake-radnike, a tim bi se okolnostima otežala čista analiza). Dok se već u lionskoj diskusiji godine 1964. nekoliko ekonomista okomilo na izloženu tezu, posljednjih se godina pojavilo više prigovora u člancima, referatima i knjigama, ističući da činjenice pokazuju suprotno. (Npr. 5, str. 1038; 13, str. 397 itd.)¹⁰

Ta suprotna teza bila bi da je mješovito gospodarstvo *stalna pojava* — pratilac svakoga ekonomskog razvitka. U raznim svojim djelima A. Brun, Ph. Lacombe i Cl. Laurent za to nalaze i teorijsko objašnjenje. Naime, u toku ekonomskog razvitka i tehničkog napretka — još više u poljoprivredi nego u većini drugih grana — pada vrijednost koju stječe jedinica poljoprivrednih proizvoda, a time stalno relativno slabi poljoprivredni prihod. Rješenje za poljoprivredno gospodarstvo nalazi se u podizanju produktivnosti, bilo da se više proizvodi (povećanjem produkcionog aparata), bilo da se smanji radna snaga. Prvo rješenje nailazi na smetnju u porastu konkurencije, a drugo u tome što je u ovom slučaju radna snaga porodična. Jedini mogući izlaz je supstitucija jednog dijela radnog vremena radom izvan svojeg gospodarstva. (Pretpostavka je, naravno, da vlasnik ili nema mogućnosti, ili nema volje, da sasvim napusti svoje gospodarstvo.) U prilikama koje oni opisuju rad izvan gospodarstva je čak i više remunerativan (5, str. 1039—1041, 1105—1107.).

---

⁹ Kad je Willy Brandt bio još gradonačelnik Zapadnog Berlina, izjavio je da samo obrađivači malih vrtova (»Haus-und Kleingärten«) na području zapadnog Berlina daju godišnje 60.000 tona voća i 20.000 tona povrća. (Prema časopisu *Gartenwelt*, od 21. januara 1961, str. 1.)

¹⁰ Nekolicina istraživača zastupa u literaturi sličan stav kao što sam ga naprijed izložio. Tako G. V. Douglas i A. B. Mackie u SAD, te Max Rolfes u Njemačkoj (citiram ih u 11 i 12 izvoru iz 1965) i H. Priebe i H. Röhm također u SR Njemačkoj. Citirajući raznu američku i njemačku literaturu, Barberis upravo u ovoj točki nalazi opću suglasnost pisaca! (4, str. 65—66.) Ja dakle nisam niti jedini niti prvi koji je zauzeo ovakav stav, a mislim da jedino takav stav odgovara i marksističkoj analizi. No pošto neki istraživači, a naročito trojica francuskih (vidi napose 5, str. 1038.), u nekoliko zvaničnih i privatnih publikacija polemiziraju upravo s mojim stajalištem, smatram svojom dužnošću da o tome istupim i prikažem zašto najnoviji tok događaja ipak ne obara izloženu tezu nego je potvrđuje (vidi i 6, str. 3—5 i 25—26). Profesor H. Niehaus iz Bonna aludirao je u jednom intervjuu da postoje mnogi spоровi o tome da li je sporedno poljoprivredno gospodarstvo trajna pojava ili samo prelazna faza. Pri tom se on nije upuštao u te kontroverzice, no činjenice mu govore da je to već danas vrlo širok sloj, za duže vremensko razdoblje, ali poput »stojječeg vala«, i da će sve veća gospodarstva prelaziti na mješovito zanimanje. »Ako bi bile mjerodavne samo ekonomske zakonitosti, trebalo bi da prodire krupno gospodarstvo. »Izabrao sam namjerno ovaj citat jer se radi o konzervativnom ekonomistu, koji je još prije dvadesetak godina na međunarodnom skupu agrarnih ekonomista smatrao teoriju Marxa i Kautskog o koncentraciji kapitala u poljoprivredi zastarjelom.

No uz sve to ne vidim razloga da mijenjam svoj stav. U razgovoru s kritičarima imao sam priliku usmeno utvrditi da se oni sa mnom slažu u tome da je pojedinačno uzeto mješovito gospodarstvo prolaznog značaja, jer će u drugoj ili trećoj generaciji ono biti napušteno. (Dabome da i ovo pravilo ima izuzetaka.) Neslaganje ili možda samo nesporazum postoji jedino u ocjeni historijske trajnosti mješovitog gospodarstva kao *institucije*. Ovdje bih ukratko ponovio ono što sam opširnije iznio na drugom mjestu (12, od 1974, str. 144—147): držim da institucija mješovitog gospodarstva može biti vrlo dugotrajna, ali ne i vječita, i ne za sva vremena robne proizvodnje, i ne za sve zemlje. U mom je referatu jasno rečeno: »Ovaj razvitak« — naime da se mala, neren-tabilna, *granična*, čista poljoprivredna gospodarstva najprije pretvaraju u mješovita gospodarstva, a mješovita s vremenom bivaju napuštena u cjelini — ne može se zaustaviti . . . *Koliko više će se površina marginalnog gospodarstva . . . dizati, toliko više će se širiti u agrarnim sredinama mješovito gospodarstvo sa istim djelovanjem kao u prošlosti*« (11, str. 20.) *A veličina marginalnog gospodarstva penje se vrlo brzo*. Sve su više posjedovne grupe padale ispod granice »društveno potrebnog rada«, i to tako brzo kako nismo mogli tada (godine 1964) predvidjeti. Zato se pojava mješovitog gospodarstva širila neslućenim tempom tamo, ali *samo tamo gdje je produktivnost poljoprivrede zaostajala ispod svjetske razine*. Ne može se, međutim, mješovito gospodarstvo revolucionarno širiti tamo gdje je *marginalna farma već velika po površini*, gdje je ona tako velika da je njezin vlasnik ni današnjom ni perspektivnom sutrašnjom tehnikom ne može savladati djelomičnim radnim danom (part-time). Zato ne možemo govoriti o porastu mješovitih gospodarstava u poljoprivredi u više razvijenoj Sjevernoj Americi i Oceaniji, što kritičari zaboravljaju, ali može se govoriti o njihovu porastu u razvijenoj Evropi i Japanu, gdje je svijet još uvijek opterećen starom seljačkom tradicijom i nemobilnošću. (Na ovom se mjestu ne bih još upuštao u nedovoljno proučene generalizacije kompliciranih odnosa u raznim socijalističkim zemljama.)

Kakve su bile promjene u svjetskoj produktivnosti koje su prouzrokovale ovaj raskorak između zapadne Evrope i zemalja Novoga svijeta?

Prikazujući ove promjene oslonio bih se na analizu koju je za Evropsku poljoprivrednu komisiju odnosno za FAO i ECE dao P. Lamartine Yates (28) (Yates je bio u izuzetno povoljnom položaju u pogledu pristupa informacijama, a njegova je analiza prije publiciranja bila temeljito provjerena i izdiskutirana).

U posljednjih 30 godina, odnosno u čitavom razdoblju od drugog svjetskog rata naovamo, kaže Yates, tehnika je i u industriji i u poljoprivredi ostvarila revolucionaran napredak. U industriji se dohodak u tih 30 godina poslije rata udvostručio i utrostručio. Iskustvo, međutim, pokazuje da poljoprivreda stihijno teži toliko višoj produktivnosti po hektaru površine koliko je zemlja više razvijena i koliko je veći prosperitet nacionalne privrede uopće (28, str. 7). Sve tješnje povezivanje sela s gradom pojačava težnje seoskog stanovništva, naročito mladih ljudi, da napuste seljački način života, odnosno poljoprivredu kao način života, i ostvare visok standard potrošačkog društva (da se opreme s »a-r-t«, to jest automobilom, radiom i televizorom), da dobiju slobodne vikende, godišnji odmor, zdravstveno i mirovinsko osiguranje. U cilju postizanja svega toga oni napuštaju poljoprivredu čim im se za to ukaže mogućnost.

Svoje želje za višim dohotkom i standardom poljoprivrednici današnjeg razvijenog svijeta realiziraju na dva načina:

a) jednim dijelom *modernizacijom i racionalizacijom*, to jest primjenom biološkog, kemijskog i mehaničkog napretka; taj se napredak najlakše uvodi u zemljama s najslabijom seljačkom tradicijom i najvećim površinama po gospodarstvu, a to su još uvijek Sjeverna Amerika i Oceanija, čija poljoprivreda postaje sve konkurentnija. Tu se poljoprivreda od nekadašnjeg načina života s naturalnom proizvodnjom, pretvara do kraja u jednu fazu prerađivačke industrije u čijim finalnim proizvodima ona učestvuje samo s jednom četvrtinom ili čak samo s jednom petinom vrijednosti. »Moderno poljoprivredno gospodarstvo je postalo poslovno poduzeće, koje iziskuje dosta velika financijska sredstva i izvršioca (operator) vještog tehničaru upravljanja«, kaže Yates (28, str. 203);

b) drugim dijelom — naročito u razvijenom dijelu Evrope i Azije — te se želje ostvaruju prvenstveno jakim, organiziranim političkim pritiskom na politiku *državnog potpomaganja poljoprivrede*. Tempo tehničkih promjena poslije rata takav je da »prevazilazi kapacitete poljoprivrede za prilagođavanjem«. Zato u gotovo svim razvijenim kapitalističkim zemljama, a pogotovo u Evropi, poljoprivreda postaje najveći sektor državne intervencije. Do tog oblika podržavanja nije došlo samo zbog političkog interesa kapitalizma kao sistema, već i zbog akcija samih poljoprivrednika, kakvih Evropa nije doživjela od seljačkih ratova nadalje; izraženih kroz peticije, demonstracije, rušenje i javno uništavanje zaliha vina, krumpira itd., kroz spriječavanje transporta, zaposjedanje općina i kotarskih poglavarstava u nekim zemljama. »Sve se odvija tako kao da poljoprivrednici smatraju da će im se isplatiti samo nasilje«, opisuju situaciju u Francuskoj autori brošure »Une France sans paysans«, (8, str. 7.)¹¹

Modernizacija i racionalizacija tjeraju poljoprivredu na dizanje prosječne veličine i marginalne veličine gospodarstva. One su porušile relativnu, privremenu ravnotežu kakva se održavala desetljećima od vremena Davida i Bernsteina do drugog svjetskog rata.¹² Oko pedesetih je godina u prvi mah izgledalo da će se ta ravnoteža u razvijenim zemljama opet uspostaviti na nešto nižim prosječnim veličinama gospodarstva nego u Sjevernoj Americi i Oceaniji. Modernizacija i racionalizacija baš sada u zapadnoj Evropi i Japanu djeluje da se ostvari pravilo da »poljoprivrednici niskog dohotka« sve masovnije napuštaju poljoprivredu uopće,¹³ ili traže djelomičnu zaradu izvan poljoprivrede, a istovremeno reduciraju površine svojih gospodarstava. Treba imati na umu da u Evropi i Japanu još uvijek prevladavaju sitnije porodične farme,

¹¹ S nešto manje nasilja odvijale su se takve demonstracije u SR Njemačkoj. »Tihi marševi« — više desetaka tisuća ljudi kretali su se po glavnim zemaljskim gradovima, nosili natpise »Dobijamo manje a plaćamo skuplje«, i plakate sa zelenom pesnicom; pri tom su koristili i traktore, blokirali bi promet, demonstrativno bi publici dijelili besplatno krumpir — umjesto da uništavaju zalihe kao što su radili u Francuskoj.

¹² U knjizi *Une France sans paysans*, koja je prije desetak godina u Francuskoj izazvala mnogo uzbuđenja, M. Gervais, Cl. Servolin i J. Weil pišu: »Današnja evolucija« (tj. napuštanje poljoprivrede) »produženje je stare evolucije koja se osjećala već u XIX vijeku, ali čiji se tok usporio za pola vijeka, kao da ga je zadržala neka prepreka, da bi poslije 1946. katastrofalnim tempom iznenada nadoknadio svoje zakašnjenje« (8, str. 12).

¹³ Svi poslijeratni popisi poljoprivrede u zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi pokazuju konstantno opadanje broja gospodarstava. U Francuskoj je od 1954. do 1962. (dakle za 8 godina) otišlo iz poljoprivrede svako četvrto lice. Tako nešto se dogodilo u prošlom vijeku tek u toku 35 godina (od 1862. do 1896. g.). Istovremeno »Političke vlasti i sindikalne organizacije se slažu da su u svojoj velikoj masi francuska poljoprivredna gospodarstva suviše malena. Esnafski (artisanal) model polikulture-stočarstva, koji je mogao procvjetati prije pola vijeka, guši se u suviše uskim granicama« (8, str. 103).

dok su u Sjevernoj Americi i Oceaniji krupne, velike porodične farme, već postale pravilo. Zato je i moguće da u zemljama zapadne Evrope i Japana živi 41,3% poljoprivrednog stanovništva svih razvijenih zemalja svijeta (bez Južne Amerike i Južne Afrike), a da pri tom raspolažu sa samo 10% površine istog područja (25, str. 5.). Tu se očito izražava gusto natrpano stanovništvo na prosječno malim gospodarstvima.

Da nema državne intervencije, proces prilagođavanja većem prosjeku gospodarstva odnosno višem minimumu u tim bi zemljama bio još mnogo brži. Podržavanje poljoprivrede, bolje rečeno postojeće sitne strukture, u osnovi zadržava tehničko stanje kakvo već postoji; ono krije deficit sitnijih gospodarstava, osigurava im veće prihode na račun društva, poskupljuje hranu, a to sve ne vodi nikakvom trajnijem rješenju. Ovo sve ne pomaže niti većini najpotrebnijih i sitnih i srednjih poljoprivrednika u zemljama zapadne Evrope, jer oni nemaju mnogo za prodaju i nemaju dovoljno zemlje da bi se racionalno modernizirali, te tako ostaju nedovoljno uposleni. Mnogi od njih, ako nađu dopunsko zaposlenje izvan gospodarstva, reduciraju svoje posjede pretvarajući ih u mješovita gospodarstva. U tom slučaju prilično dugo zadržavaju dio imanja — i to ili iz sentimentalnih razloga ili kao osiguranje za svaki slučaj. Međutim, da nema državnog podržavanja poljoprivrede, taj bi broj gospodarstava bio još veći. No razmjerno se samo mali dio njih uspijeva domoći modernije opreme. Pravi bi izlaz bio u napuštanju poljoprivrede, ili povećanju površine preostalih gospodarstava iz fonda napuštenih parcela drugih (njihova preraspodjela prevazilazi okvire ovoga napisa) ili, u manjem broju slučajeva, u reorganizaciji kultura u pravcu specijalizacije. Ali ovakvo je rješenje u selima zapadne Evrope krajnje nepopularno. Zato ga se samo neznatan broj jakih političara usuđuje otvoreno zastupati, poput Mansholta u Holandiji i u EEZ.

Dakle, u akciji su dva faktora: tehnološka modernizacija i politika podržavanja poljoprivrede. Oba se ova faktora međusobno isprepliću i zavise o političkom razvoju. Kakav je danas i kakav će ubuduće biti proces pretvaranja poljoprivrednih gospodarstava u mješovita zbog *nagle modernizacije* u najvećim izvoznicama svijeta, to kakav je danas i kakav će ubuduće biti isti taj proces uslijed sporog napredovanja odnosno zbog *zaostajanja* poljoprivrede u drugim zemljama, moguće je samo grubo procjenjivati odnosno, bolje rečeno, nagađati, pogotovo dok nam međunarodna statistika ne bude pružala uspoředivije i raščlanjenije informacije.

Jedno je nesumnjivo jasno: pri starom stanju mehanizacije u poljoprivredi, pri starom odnosu nejednakih cijena između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, pri visokoj zaradi u razmjerno kraćem radnom vremenu u nepoljoprivrednim granama, i pri punom zaposlenju privrede, postoji velika vjerojatnoća da će porodica mješovitog gospodarstva — ako ne u prvoj ili drugoj — a onda u trećoj generaciji sasvim sigurno napustiti poljoprivredu, možda s izuzetkom u nekim tradicionalnim prostornim kombinacijama (seljak-rudar, možda i seljak-ugostitelj). Ali ako se mehanizacijom i racionalizacijom i u sitnijim poljoprivrednim gospodarstvima omogući kraće radno vrijeme, s dužim vikendom te ako u kućanstvu električno-plinska kuhinja, s mnoštvom pripremljene hrane u trgovini, sa strojevima za pranje rublja i posuđa i raznim drugim spravama koje oslobađaju od fizičkog rada, te cjelodnevno zadržavanje djece u školi i osiguran transport autobusima itd. do najvišeg stupnja oslo-

bode domaćicu kućnog rada — onda su tu najpovoljniji uvjeti za široku rasprostranjenost i relativnu stabilnost mješovitih gospodarstava. Neke ankete u Francuskoj i SR Njemačkoj (20) pokazuju da su gospodari s višim kvalifikacijama, zvanjima i dohotkom izvan poljoprivrede više skloni da zadržavaju sporedna poljoprivredna imanja nego osobe bez nepoljoprivrednih kvalifikacija. Rasprostranjenosti i zadržavanju mješovitih gospodarstava u evropskim zemljama svakako će mnogo doprinijeti još uvijek jaka tradicionalna privrženost zemlji, sredini i — last but not least — sklonost rekreaciji.

U nas u Jugoslaviji će tendencija širenja mješovitih gospodarstava i njihova zadržavanja biti još mnogo jača ako se ostane pri dosadašnjem maksimumu od 10 ha površine — kod kojega u zapadnoj Evropi već nigdje više nema čisto seljačkog gospodarstva, i ako inflacija bude i dalje poskupljivala troškove života u gradu. Pri monokulturi (koja iziskuje manje rada u godini nego polikultura) i kod onih tipova proizvodnje koji ne dozvoljavaju veliku mehanizaciju, »part-time« gospodarstvo će u najmanju ruku toliko dugo izdržati utakmicu s krupnim gospodarstvom koliko su se održali u eri krupne industrije izvjesni zanati. To će gospodarstvo služiti i kao uporište jeftinije samopskrbe.

5. ALTERNATIVE EKONOMSKE POLITIKE PREMA MJEŠOVITIM GOSPODARSTVIMA

U vezi s perspektivnim širenjem ovog sloja pred ekonomsku se politiku postavljaju neka neposredna aktualna pitanja:

a) kakva je u stvari produktivnost tih gospodarstava i aktivnih osoba u njihovim domaćinstvima, i da li se može nešto učiniti da bi se njihova produktivnost povećala;

b) kakav je utjecaj njihove ukupne proizvodnje na bilancu narodne privrede i na snabdjevenost i zasićenost tržišta poljoprivrednim proizvodima; da li tu proizvodnju treba stimulirati ili ne ili je čak ograničavati;

c) kakav stav u ekološkoj politici treba zauzeti prema tim gospodarstvima;

d) kakav utjecaj ima širenje toga sloja na ublažavanje suprotnosti između sela i grada, i što bi u tom pogledu trebalo poduzimati.

Konačno — kao zaključak:

Kakav je odnos toga sloja prema socijalizmu i socijalističke politike razvoja prema njemu?

a) Problem podsticanja produktivnosti

Pored onog što sam tvrdio u referatu od 1964. godine (11, str. 11-13), mogao bih reći da je daljnje istraživanje u razvijenim zemljama potvrdilo da nije točna teza da su mješovita domaćinstva bezuvjetno slabije produktivna od čisto poljoprivrednih domaćinstava odnosno gospodarstava, prvo, tobože već po samom principu economies of scale, a drugo što nemaju interesa da što više izvuku iz zemlje, pošto su uglavnom opskrbljeni dohotkom izvan gospodarstva. U svojoj fragmentarnoj studiji (12, od 1974) — koju namjeravam još proširiti — naglasio sam da ni Marx ni Engels nisu tvrdili da je veće gospodarstvo u svakom slučaju, ili bezuvjetno, produktivnije od manjega, a

citirao sam i neke radove i ankete iz Poljske, SR Njemačke i Francuske koji dokazuju da u izvjesnim grupama posjeda i u izvjesnim uvjetima ta gospodarstva u najmanju ruku ne zaostaju za čisto poljoprivrednim gospodarstvima iste veličine nego ih obično čak i premašuju. To se naročito dešavalo:

a) ako je gospodarstvo smanjilo svoju površinu, djelomično se ili u cjelini oslobodilo stoke (izuzevši ako je čisto stočarsko), te se mehaniziralo — bez obzira da li je mehanizaciju u potpunosti koristilo;

b) ako je od naturalne proizvodnje prešlo na tržišnu proizvodnju;

c) ako je od polikulture prešlo na monokulturu i specijalizaciju.

Kao faktor veće produktivnosti mješovitih gospodarstava mnogi autori navode višu stručnu kvalifikaciju (nepoljoprivrednu) i viši rang zanimanja i naobrazbe njihovih vlasnika. Takve nalaze pruža jedna anketa u trima južnonjemačkim oblastima (22, na str. 15 i dalje). On registrira daleko veće rezultate u saarskoj oblasti blagodareći baš višoj kvalifikaciji stanovnika nego u drugim oblastima. Tom se anketom utvrđuje i njihovo zaostajanje za čistim poljoprivrednim gospodarstvima, ali se ne naglašava iz kojih posjedovnih grupa.

Monokultura ili barem osnovna orijentacija na neku posebnu granu proizvodnje daje vlasnicima više slobodnog vremena za odmor, za upoznavanje tehnološkog napretka, za usmjeravanje napora na glavnu i osnovnu granu, i to na čitavoj liniji od izbora investicija do organizacije prodaje. Osiguranje za slučaj nerodne godine, koje tradicionalni seljak i poljoprivrednik nalaze u polikulturama, sadašnje domaćinstvo nalazi u rezervama koje akumulira iz dohotka izvan gospodarstva ili iz kombiniranog dohotka s gospodarstva i izvan njega.

Od niza ekonomskih, socioloških i političkih okolnosti zavisit će pravac kretanja sporednog poljoprivrednog gospodarstva. Znatne razlike se pokazuju pri proučavanju i međusobnom uspoređivanju određenih rajona naše zemlje u pogledu ulaganja ušteda seljaka koji su na privremenom radu u inozemstvu (a to su u stvari već mješovita gospodarstva — jer kombiniraju svoj prihod iz poljoprivrede sa zaradom u inozemstvu). Neki od njih ulažu svoj novac u modernizaciju kuće, u luksuzni automobil, televizor u boji i slično. U tome ih u pravilu slijede susjedi. Njih obično ne zanima povišenje produktivnosti poljoprivrede. Izgleda da tako prije svega postupa mladi svijet. Rjeđi su oni gospodari (to su obično stariji), koji su svoja sredstva također ili čak na prvom mjestu investirali u svakojaku mehanizaciju, racionalnu ili neracionalnu, prosto zato što nemaju svoju radnu snagu, a tuđa im je preskupa — što je upravo klasičan razlog za uvođenje strojeva sve od početka kapitalizma naovamo. Takvi se pojedinci u osnovi orijentiraju na poljoprivrednu proizvodnju, pa s dobitima iz nje postupno idu na opravak kuće, modernizaciju domaćinstava, itd. Vrlo su rijetki oni koji su se specijalizirali u izvjesnoj kulturi pomoću koje ostvaruju dohodak, a ostalo za sebe proizvode u sitnim količinama. Ovakvi su već senzacija za novinare. Društveni pritisak i društvena stimulacija za investiranje u gospodarstvo i za preorijentaciju na rentabilnije tržišne kulture slabo se osjeća, a još je manji stimulans u organizaciji tržišta i cijena.

Na ovom bih se mjestu djelomično osvrnuo na *produktivnost* i radnu disciplinu takvih osoba *izvan njihova poljoprivrednog gospodarstva*. U referatu iz 1964. tvrdio sam (11, str. 14) da nije nužno da seljak-radnik bude slabiji

radnik ili slabiji službenik od drugih, da u sezonama izostaje, da poboljšava i da drijema na radu i sl. Mislim da sve ovisi o sistemu discipline u radnicima. U kapitalističkim zemljama, od SR Njemačke do SAD, u nijednom poduzeću nema niti govora o nekom snishodljivom ili povlaštenom režimu za seljake-radnike. Ako takav ne radi kao svaki drugi, on mora da ide iz poduzeća. A kad je poljoprivredno gospodarstvo monokulturno, onda ta disciplina izvan gospodarstva nije tako naporna niti za alternantu. U vinogradarskom Languedocu u južnoj Francuskoj vinogradar od pet do osam ujutro radi na svojih 4 do 8 hektara; kad prispije vrućina — a po njoj nitko ne radi u vinogradu — on uzima kola i odvozi se u grad na drugi posao. Kad je berba, ili kad se najviše radi na imanju, vinogradar uzima godišnji odmor ili dio odmora. Poslije berbe grožđe mu otkupljuje poduzeće za preradu i prodaju vina, a drugih kultura naprosto nema. Hranu kupuje u trgovini. To je samo jedan primjer uspješnog organiziranja rada i na gospodarstvu i izvan njega.

Ni u socijalističkom društvenom sistemu disciplina seljaka-radnika ne mora biti slabija od discipline drugih radnika. Za ilustraciju bih uzео primjer iz Čehoslovačke iz vremena Novotnog, kada sigurno nisu gledali kroz prste na popuštanje discipline u tvornicama i rudnicima. Jedna anketa koju su tamo izvršili u Škodinim zavodima, pokazala je da su svi »kovorolnicy« (seljaci-radnici) kao radnici vrlo dobri, da također rade »crne« poslove koje drugi izbjegavaju, da su dobri i na »finim« radovima, da su često među najboljim radnicima, da ne traže izuzetan i povlašten režim, da ne oboljevaju više od drugih radnika, da ih majstori često uzimaju u zaštitu jer ne žele da ih izgube (7, str. 14-19).

b) Problem slobodnog tržišta i neprodanih viškova

Prvi prigovor koji se najčešće čuje protiv naprijed preporučenog prijelaza na tržišnu proizvodnju, i to kako u nas tako i u kapitalističkom svijetu, glasi: »Našu robu ne kupuju, tržište je prezasićeno, cijene su niske, ja držim i obrađujem zemlju samo radi toga da ne moram od plaće kupovati hranu na pijaci«. A sa strane seljaka s punim radnim vremenom čuje se prigovor: »što da nam ti ljudi kvare cijene i tržište, jer oni mogu da žive od druge zarade«.

Do neke mjere ti su prigovori osnovani. No nije svrha ove rasprave da ulazi u slabosti našeg sistema tržišta i naših uvjeta prodaje, već da ukaže na činjenicu da u svim razvijenim zemljama »part-time« farmeri bolje prolaze s tržišnom proizvodnjom i da su umjeli da izaberu najbolju, najsvrsishodniju kulturu i da su stvorili najbolju organizaciju marketinga, pa se ne trebaju spašavati prodajom ispod normalnih cijena.

Drugo, tržište treba pogledati i s makroekonomske i svjetske perspektive. U raznim formama, od konferencija nesvrstanih zemalja do konferencije UNIDO i UNCTAD te sjednica ekonomsko-socijalnog savjeta OUN, gomilaju se pritužbe zemalja u razvoju da ne mogu podići svoju poljoprivredu, pošto se razvijeni zatvaraju od uvoza i štite svoju proizvodnju, i to čak preko mjere svojih potreba i potreba normalnog izvoza, pa stvaraju viškove robe koju onda izvoze po nižim cijenama ili čak besplatno u vidu pomoći. Sva politika podržavanja poljoprivrede u Evropi i Sjevernoj Americi ide, prema tome, čisto na štetu nerazvijenih zemalja i njihova poljoprivrednog razvoja.

Podrška marginalnih i mješovitih gospodarstava također doprinosi stvaranju viškova hrane u razvijenim zemljama i njihovu zatvaranju od uvoza.

Ipak treba priznati izvjesne činjenice. Prvo, što je zemlja više razvijena i što je veći njen prosperitet, to je veća imanentna tendencija tržišne poljoprivrede da pretekne tražnju i akumulira viškove. Relativna površina zemlje koju obrađuju mješovita gospodarstva nije značajna, a niti je relativno značajna njihova proizvodnja, premda bi se moglo reći da je u nekim evropskim zemljama prilično velika. No ona doprinosi viškovima, pa čak i onda kad ti »mješoviti gospodari« proizvede samo za svoju vlastitu potrošnju, jer je ukupan kvantum prehrambenih potreba zemlje dostignut i prestignut, bez obzira na to kojim se putem dolazi do posljednjeg potrošača. Kad su za vrijeme velike krize 1929-1931. godine nezaposlenim radnicima u SAD bacili parolu »Natrag na zemlju!« imalo je to kao konačan efekt povećanje neprodane pšenice, kukuruza itd. A danas manje-više u svim razvijenim zemljama (izuzevši Veliku Britaniju) postoji hiperprodukcija poljoprivrednih proizvoda. Tu hiperprodukciju je nemoguće likvidirati redukcijom usjeva, a da ne bude oštiri socijalnih i političkih sukoba. A široko otvaranje vrata daljnjem uvozu iz nerazvijenih zemalja konkretno bi značilo bacanje iz stroja nekoliko stotina tisuća samostalnih poljoprivrednih gospodarstava razvijenih zemalja koja su do sada mogla živjeti jedino uz pomoć državne potpore. Parole ove vrste, ako ne želi izgubiti na izborima, ne može prihvatiti nijedna politička stranka u razvijenim zemljama.

No u stvari oko tih parola postoji kulminacija zbrke i protuslovlja te suprotnosti današnjeg blokovskog i izvanblokovskog svijeta. Cjelokupna proizvodnja hrane današnjeg svijeta nedovoljna je za stanovništvo zemaljske kugle i pri sadašnjoj stopi rasta stanovništva i barem skromnog dizanja standarda, neće biti dovoljna čak i ako će se podvostručiti ili potrostručiti. Na svjetskoj konferenciji o ishrani u Rimu u novembru 1974. godine američki ekonomist Lester Brown upozorio je, da se potrebe stanovništva svijeta povećavaju svake godine za cjelokupnu proizvodnju žita Argentine i Oceanije zajedno. U takvoj situaciji ideja o redukciji proizvodnje hrane bilo gdje u svijetu paradoksalna je i apsurdna. Najaktualniji zadatak u oblasti ekonomsko-financijske teorije bio bi smisliti način na koji bi se poljoprivrednim proizvođačima dala protuvrijednost, a glavnim potrošačima kupovna snaga. Buržoazija je u našem vijeku pronašla već nekoliko genijalnih metoda financiranja. Rooseveltov trust mozгова pronašao je metodu kako u krizi zaposliti nezaposlene, da se izbjegne nova hiperprodukcija i da se istovremeno stvori nova kupovna snaga. Tu su metodu primijenili u SAD za vrijeme velike krize, a kasnije na grub, faraonski način, u Hitlerovoj Njemačkoj. Schacht je pronašao robne kliringe. Keynes je pronašao financiranje privrede i zaposlenja inflacijom. Neka se i danas pronađu metode otkupa i plaćanja hrane bilo kakvim kliringom, a ne da se ide na smanjivanje poljoprivredne proizvodnje, i to baš u onim zemljama koje su svijetu kadre najviše dati. U svemu tome najmanje se treba bojati viškova koje bi stvarala sitna mješovita gospodarstva. U uvjetima kao što su naši, ta će proizvodnja osloboditi zemlju teških plaćanja u devizama za svakojaku hranu koju bismo mogli sami proizvoditi.

Pošto smo utvrdili da čovječanstvu nije potrebno niti smanjivati proizvodnju uopće niti likvidirati sitnu proizvodnju mješovitih gospodarstava, preostaje nam da razmotrimo neke druge aspekte ove pojave.

c) Ekološka uloga mješovitih gospodarstava

Poznati su problemi koji se u razvijenim zemljama pojavljuju kao posljedice bijega poljoprivrednog stanovništva iz čitavih rajona sa slabijim zemljištem. Mladi odlaze, stari izumiru, propadaju s njima i gospodarstva. U takvim slučajevima dolazi ili do postupne erozije zemljišta ili do njezina postupnog zarašćivanja grmljem i šumom. U turističkim područjima tada nastaje praznina, jer se čak i vikendice u potpuno opustjelim selima napuštaju, s obzirom da u krajevima u kojima se mušterije pojavljuju samo povremeno nema više ni trgovine ni ugostiteljstva, a niti tko ima da uzdržava komunalne službe, servise i putove, a niti postoji interes za to.

Nije svrha ove rasprave da pobliže prikaže ekološke probleme koji tako nastaju. U nas izgleda te praznine još nisu uzele velikog maha ili nismo dovoljno svjesni njihovih posljedica, ili smo nemoćni da poduzmemo odgovarajuće mjere. U zemljama EEZ pripremaju ili već uvode zakonske i financijske mjere da bi preko Zajednice financirali podržavanje i čak naseljavanje na kritičnim terenima, koji bi inače danas-sutra ostali prazni i neobrađeni, te da bi organizirali turizam i »seljački« turizam s potrebnom infrastrukturom, ili izgradili industriju koja je naročito pogodna za seljaka-radnika, pa čak i uz niži dohodak od prosječnog. Prije više od desetak godina u Švedskoj je bila provedena akcija sistematskog naseljavanja raznih zanatlija u takve rajone. Davali su im male parcele za dopunsku zaradu, kako bi poljoprivrednike oslobodili skupog odlaženja u grad radi sitnih zanatskih usluga, i tako ih nešto jače vezali za zemlju.

d) Ublažavanje suprotnosti između grada i sela

Blagodareći širenju mješovitih domaćinstava već decenijama se stihijno razvija proces jačeg povezivanja sela sa gradom. Statistika nije u stanju da prezentira sliku tog procesa, i ona je pred teškim dilemama, jer mnoga sela tretira kao gradove i mnoge gradove kao sela. Mnoga naša po vanjskom izgledu »najseljačkija sela« imaju stanovnika preko granice određene za sela i u njima preko dvije trećine zaposlenih izvan poljoprivrede. Ali te osobe ne rade u svome naselju, nego putuju željeznicom, autobusom, svojim kolima i motociklima u grad ili okolni industrijski centar, i to ili svakodnevno, ili preko čitave nedjelje vraćajući se za vikend kućama, ili mjesecima i više borave u drugim republikama ili drugim zemljama te se povremeno vraćaju kućama na odmor ili na dopunski rad na seljačkom gospodarstvu. U takvim se selima postupno moderniziraju stare kućice, grade se nove kuće s gradskim obilježjima, nabavlja se nova oprema, čak se asfaltiraju ulice. U okolini najvećih gradova raste konurbacija, a autobusi i automobili i vlakovi svakodnevno prevoze aktivno stanovništvo na sve strane, kao što se to dešava u gradskom saobraćaju. Tako se isprepliće gradski i seoski način života. Mješovita domaćinstva pri tom igraju vrlo značajnu ulogu, čiju je veličinu teško kvantitativno izmjeriti, ali koja je očigledna.

Osnivači naučnog socijalizma su već prije stotinu i pedeset godina u *Komunističkom manifestu* predvidjeli likvidaciju suprotnosti između grada i sela u komunizmu. Ranije je o tome raspravljao Fourier, a kasnije Kropotkin. Lenjin je u *Državi i revoluciji* ponovio ideje Marxa i Engelsa i dodirnuo likvidaciju suprotnosti između manualnog i intelektualnog rada. Ali ni Marx ni Engels ni Lenjin se nisu upuštali u neki konkretniji plan likvidacije tih su-

protnosti. Nigdje nije rečeno da će spajanje grada i sela od početka do kraja izvršiti samo komunizam. Kao što kapitalizam širenjem veleindustrije izgrađuje materijalnu bazu socijalizma i društvene podjele rada, ta baza u momentu zauzimanja vlasti može biti ili još vrlo uska ili već široka, na se individualna ručna proizvodnja do kraja likvidira tek u komunizmu (ili ostaje tek za rekreaciju). Tako iz samog učenja dijalektičkog materijalizma proizlazi da uraštanje i međusobno prožimanje sela i grada može početi već u okviru kapitalizma. I zaista se ono već nekoliko decenija odvija u svim razvijenim kapitalističkim zemljama, a još jače u socijalističkim. To prožimanje i spajanje ne nastaje nekom formalnom deklaracijom ili rezolucijom ili preimenovanjem, nego stvarnim materijalnim promjenama koje samo preimenovanje može potvrditi.¹⁴ Širenje sloja seljaka-radnika i mješovitih domaćinstava uopće predstavlja jaku polugu na putu tog prožimanja i spajanja, mada na bazi sitnog privatnog vlasništva i privatnog nasljeđivanja.¹⁵ Nema sumnje da urbanizaciji sela znatno doprinosi današnje odlazanje ne samo jugoslavenskih nego i drugih evropskih i afričko-azijskih poluseljaka u zapadnu Evropu na rad te njihovo vraćanje u svoja sela.

Drugu bazu prožimanja, ali u znatno manjoj mjeri, predstavlja suprotan proces: u razvijenim zemljama širi se tendencija da gradski ljudi, napose umirovljenici i rentijeri kupuju male zemljišne posjede i sami ih obrađuju.¹⁶ I to su također mješovita domaćinstva. U SR Njemačkoj su na periferijama nekih gradova izgradili urbanistički uzorno planirana naselja radnika i namještenika s malim dopunskim poljoprivrednim gospodarstvima. Naše vikendice imaju za sada pretežno luksuzan i parazitski značaj, ali se u drugim zemljama često pokazuje tendencija da se vlasnici vikendica bave povrtlarstvom. Ista tendencija rekreacije u obliku rada na zemlji nerijetko se pojavljuje u vidu ljetovanja u seljačkim domaćinstvima, barem u razvijenim zemljama.

Teško je proricati da li će se spajanjem grada i sela najprije graditi na tim elementima, i tim načinom, uključujući tu i povezivanje krupne industrije i velikih poljoprivrednih kombinata sa društvenim gospodarstvima, i time barem u društvenom sektoru, ako već ne na čitavoj liniji — uklanjati suprotnosti između podjele na poljoprivredni i nepoljoprivredni rad, ili će se to zbivati u nekom drugom obliku, racionalnijem i dobrovoljnijem, slično našem nekadašnjem poslijeratnom masovnom odlazanju na rad na napuštena veleposjednička imanja, ili u ponešto »evropeiziranom« kineskom tipu masovnog odlazanja iz grada u selo, ne na vikendsko sunčanje, već na poljski rad na suncu i svježem zraku. Paralelno s napretkom tehnike, saobraćaja i komunikacija, vrijeme će pokazati koje će forme i kombinacije formi biti najspjo-

¹⁴ O tom prožimanju pobliže govorim u prikazu »Tri sastanka o razgraničenju gradskog i seoskog stanovništva« u broju časopisa *Stanovništvo*, koji je u štampi.

¹⁵ Okolnost da naročito »gazda« sam radi na obje strane, da on zajedno s nekoliko desetaka ili stotina ljudi iz istog naselja svakodnevno migrira iz seoskog prostora u gradski ili prigradski (možda ne baš »gradske«, no u svakom slučaju niti ne »seljačke« teritorije), svakako znači jak element spajanja i prožimanja, element uklanjanja suprotnosti.

Još sredinom dvadesetih godina u komunističkom pokretu stare Jugoslavije seljake-radnike koji su svakodnevno dolazili iz sela na rad u grad smatrali smo elementom »povezivanja grada i sela«, odnosno »radničke klase sa seljaštvom«, elementom uspostavljanja političkog kontakta sa selom. To je naročito bilo u početku pronicanja u radićevske mase u selu.

¹⁶ »Sve veći broj osoba koje su zaposlene izvan poljoprivrednog sektora seli se u unutrašnjost (are moving into country areas) i prihvaćaju se sporednog gospodarstva. Jedna studija o Buckinghamshire u 1964. pokazala je da je od 1961. do 1963. g. 49% svih novih doseljenika pored gospodarstva imalo jedan drugi izvor prihoda. Sve veći značaj selenja iz grada u selo pokazuju podaci ankete u jugoistočnoj Engleskoj, koji upoređuju broj »part-time« farmera raznih područja s njihovom udaljenošću od Londona« (3, str. 19).

sobnije za život i politički najsvrsishodnije za izgradnju novoga, besklasnog društva, bez suprotnosti selo-grad i bez suprotnosti manuelnog i intelektualnog rada.

6. ZAKLJUČAK

O mješovitim domaćinstvima na kraju možemo reći da se radi o nizu međupojava i promjena koje je teško ocjenjivati po starim šablonskim, općim kalupima, jer postoji čitav splet utjecaja netipičnih, sporednih, slučajnih, izvanekonomskih i političkih faktora na ekonomiku, koji istovremeno pogađaju i ideološku nadgradnju. Lenjin je upozoravao da će promjene u »nečistom« ruskom kapitalizmu biti praćene mnogo težim i bolnijim socijalnim i ideološkim konfliktima nego u »čistom« kapitalizmu, npr. engleskog tipa. Kriza sela i kriza adaptacije postoji danas svuda gdje god ima robnovanih odnosa, a takva kriza postoji i u nas. Ali to je i kriza prodiranja pozitivnih, progresivnih elemenata. Koji su to sve pozitivni elementi, to je prilično nejasno i neraščišćeno.

U svom predgovoru publikaciji *Društvene promjene u selu* akademik prof. dr Radimir Lukić kaže da »začuđuje da smo je (nauku, S. K.) vrlo malo upotrebili u rešavanju problema sela. Tu se pretežno polazilo od općih — dakle, laičkih procena (...) I (nauka) je podlegla općoj društvenoj atmosferi da (na selu) nema što da se naučno traži, da je sve jasno i bez toga. Prave naučne, istraživačke studije našeg sela, rađene lege artis, a koje zahvataju prave probleme na pravi način, mogu se na prste izbrojiti« (16, str. 5). Poslije tih redaka čovjeka iznenadi kad naprotiv iz publikacija naučnih instituta jedne nesocijalističke zemlje kao što je SR Njemačka vidi kako se po nalogu vlade čitav naučnoistraživački aparat ekonomskih i agroekonomskih instituta mobilizira u istraživanju strukturnih preobražaja i njihovih implikacija, prije svega prelaženja na mješovita domaćinstva (20, str. 25—27), i kad vidi kako su to kretanje svestrano istražili Francuzi u posljednjih pet-šest godina (20) i još i danas sve intenzivnije istražuju.

U zemljama Evropske ekonomske zajednice »sporedna poljoprivredna gospodarstva« su više populaciono nego ekonomsko pitanje: likvidacija niti bi mnogo povećala raspoloživi zemljišni fond niti bi tržište rasteretila viškova; suprotno je sa »Zuerwerbsbetriebe« (gospodarstva s dopunskom zaradom) koje bi vlade željele likvidirati na ljudski način — preusmjeravajući ih na »sporedna poljoprivredna gospodarstva« — sitne površine, dok bi oslobođenu zemlju dali na raspolaganje većim gospodarstvima u cilju jačanja njihove ekonomske strukture (29).

U izvještaju Savezne vlade u Bonnu za 1973. godinu kaže se izričito: »Onim poljoprivrednicima koji u svome glavnom zanimanju privređuju sa suviše niskim kapacitetom proizvodnje, treba preporučiti da u dogledno vrijeme svoju privrednu egzistenciju sve više oslone na privređivanje izvan gospodarstva. U tu svrhu Savezna vlada pruža mnogostranu pomoć« (1, str. 29). A »poljoprivreda kao sporedno zanimanje uključuje se ovisno o njezinu značaju i uzimajući u obzir njezin poseban položaj, u opće i posebne mjere za unapređivanje poljoprivrede. To naročito važi za sve mjere na području politike proizvodnje, trgovine i cijena, za sve ... mjere za poboljšanje agrarne strukture, za svu pomoć u stručnoj izgradnji i preškoloivanju, poboljšanju stambenih prilika, i dalekosežno također za poreske i socijalno-političke mje-

re. Pri prevođenju od punog gospodarstva na sporedno gospodarstvo mogu se tražiti i dodatne investicije u svrhu pomoći za prebrođavanje problema« (1. str. 13.) Ta je »pomoć za prebrođavanje« manji nacionalno-ekonomski teret nego permanentno državno subvencioniranje graničnih punih gospodarstava.

Nema sumnje da je pri našem 10-hektarskom agrarnom maksimumu seljačko gospodarstvo pred mnogo težim problemima i raskrscima, i da je pribjegavanje dopunskim zaradama — bilo onoj u zemlji bilo onoj u inozemstvu — u svojoj suštini veće nego što može pokazati naša statistika s dosadašnjim klasičnim mjerilima, usmjerenim uglavnom na stanovnika-pojedinca po »glavnom zanimanju« i na izolirano domaćinstvo i izolirano gospodarstvo kao jedinice statističkog promatranja. »Nečistih« pojava ili »međupojava« ima u nas sigurno još više, a njihove dimenzije i njihove ekonomske, socijalne i političke implikacije treba tek utvrditi, te istražiti immanentne zakonitosti ispreplitanja i preobražavanja. U sredinama mješovitih domaćinstava javljaju se razni elementi — od pozitivnih, koje treba poduprijeti, do negativnih, koje treba spriječavati.

Od socijalističkih zemalja Poljska je bila prva koja je na ovom području počela tražiti nove puteve. Ona je prva počela s višegodišnjim istraživanjima i prva je pokušala pristupiti novim rješenjima. Trenutno nemam uvida u dokumentaciju koja bi pokazala što su u posljednjih pet godina učinili i postigli na tom području. Mi takvom specifičnom istraživanju tek pristupamo, možda čak u širem opsegu. No već na temelju dosadašnjih anketa i rasprava, te naprijed izloženoga, može se mirno reći:

1. da je u nas broj domaćinstava »bez karaktera pune egzistencije« (pri današnjim standardima potrošnje) toliko velik da on nije irelevantan niti za ukupnu poljoprivrednu površinu, niti za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju i nacionalnu ishranu, dakle suprotno od onoga kako je npr. u SAD i u SR Njemačkoj;

2. trebalo bi utvrditi zakonitosti ekonomike i ekonomskog ponašanja tih domaćinstava (potrošnja, štednja, investicije) te poduprijeti pozitivne elemente koji se stihijno razvijaju;

3. pri tome bi trebalo naročito ispitati kako je moguće podići njihovu proizvodnost rada prelaskom na manje površine, a svakako na manji broj kultura ili orijentacijom na neku monokulturu, što bi utjecalo i na proizvodnju za tržište, uz bolju stručnu pomoć i bolju organizaciju tržišta i kredita;

4. trebalo bi izraditi dugoročnu politiku njihove prekvalifikacije za nepoljoprivredna zaposlenja, te izraditi sistem radnih mjesta koja bi i po načinu rada i po svojoj lokaciji bila najpodesnija za zapošljavanje osoba iz mješovitih domaćinstava;

5. pri svemu tome treba također imati na umu ekološki moment i potrebe stalne naseljenosti i kultiviranja predjela naročito brdskih terena, koji su izloženi opasnostima divlje vegetacije i erozije.

6. uopće je u interesu bržeg ekonomskog razvoja čitavog društva i učvršćivanja socijalizma da se razvoj mješovitih gospodarstava izvuče iz stihijnosti, da im se dade najproduktivnija orijentacija i da ih se vezuje za socijalističko uređenje. Poljoprivredna služba kooperacije, pa i sama urbanizacija (primjer SR Njemačka) trebaju se specifično njima podesiti. Pri usmjerava-

nju treba se osloniti na pozitivne elemente njihovog stihijskog razvoja. To je moguće i realističko u najmanju ruku utoliko koliko je moguće vezivanje čistih seljaka za socijalističko uređenje putem kooperacije i slično, tim više što su mješovita domaćinstva jednom nogom već u socijalističkom sektoru.¹⁷

LITERATURA

1. *Agrarbericht 1973. der Bundesregierung*, Bonn.
2. *Agrarbericht 1973. der Bundesregierung*, Materialband, Bonn.
3. Ashton, John: Preface to »Farm size adjustment«. *A study of structural change. A Workshop Report*, Agricultural Adjustment Unit, University of Newcastle upon Tyne, 1968. (Bull. No. 6.)
4. Barberis, C.: *Gli operai contadini*. Bologne, 1970.
5. Brun, A. — Lacombe, Ph. — Laurent, Cl.: »La place des agriculture à temps partiel en France«, *Economies et sociétés*, Paris, 1972, Tome VI, No. 5.
6. Cépède, M. — Madec, A.: »L'agriculture à temps partiel«. *Notes et Etudes documentaires*, No. 3784, Paris, Secrétariat Général du Gouvernement, 1971.
7. Čech, M. — Samkova, M.: *Průzkum některých problémů postavení kovoročnicků v současné době*. Katedra marxismu-leninismu na Vysoké škole, strojná a elektrotechnická v Plzni.
8. Gervais, M. — Servolin, Cl. — Weil, J.: *Une France sans paysans*, Paris, 1965.
9. *Grüner Bericht* (Deutscher Bundestag), Bonn.
10. Harsche, E.: »Nichtlandwirtschaftliche Einkommen landwirtschaftlicher Familien«, *Materialien zur Erwerbs- und Unterhaltsstruktur in der westdeutschen Landwirtschaft*, Bonn, Izd. Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie, 1966.
11. Krašovec, S.: »Budućnost mješovitih gospodarstava«, *Sociologija sela*, Zagreb, III/1965, br. 7-8, str. 5—23.
12. Krašovec, S.: »K splošnemu vprašanju kmeta-delavca«, *Ekonomski zbornik VII*, Ljubljana, 1965, i *Ekonomski zbornik IX*, Ljubljana, 1974. (Zajedničko izdanje sa *Ekonomskom revijom*, 1965. i 1974.)
13. Lacombe, Ph.: *Les stratégies d'adaptation des exploitants agricoles à la croissance économique*. Thèse. Université de Montpellier, 1972.
14. Le Balle, Y.: *L'ouvrier-paysans en Lorraine Mosellane*. Montchrestien, 1958.
15. Livada, S.: »Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji«, *Sociologija sela* 7-8, Zagreb, III/1965, br. 7-8, str. 25—43.
16. Lukić, R. D.: Predgovor publikaciji *Društvene promjene u selu*. Beograd, 1974. Biblioteka sociologije sela.
17. Marx, K.: *Kapital*, I., Zagreb, Kultura, 1947.
18. Misawa, Takeo: »An analysis of the allocation of labour in part-time farming«, *Rural Economic Problems*, Vol. 1, Tokyo, 1966.

¹⁷ Kao potvrdu tome citirao bih opet publikacije iz vremena prije 1968. g. u Čehoslovačkoj: »Trebalo bi utvrditi što je (...) u pogledima na seljake-radnike istinito, što pretjerano i što neistinito« (7). »Bilo bi duboko pogrešno ako bismo iz činjenice da je veći dio seljaka-radnika do seljačkih radnih zadruga (točnije do svog vlastitog pristupanja u SRZ) zauzimao oklijevajući ili negativan stav, stvarali zaključak da su seljaci-radnici neprijatelji izgradnje socijalizma u selu i da su protivnici agrarne politike partije. Seljaci-radnici bili su oslonac partiji, oslonac radničkoj klasi kao cjelini u čitavom prvom razdoblju razvoja narodne demokracije. Na njih se oslanjala partija u selu u februaru 1948. i u slijedećem razdoblju. Oni su sačinjavali i sačinjavaju većinu seoskih partijskih organizacija, rade u narodnim odborima itd. Na seljake-radnike oslanjala se partija u borbi protiv kulaka... Seljaci-radnici su također aktivno pomagali osnivanju prve manjinske seljačke radne zadruge sa zajedničkom proizvodnjom. To dakako ne važi za seljake-radnike kao masu, nego samo za njihov najsvjesniji dio. Drugi, manje svjestan dio je inače podupirao partiju u svim ostalim pogledima. Većina seljaka radnika bila je tada istinski oslonac partiji u svim pitanjima njezine politike, s izuzetkom kolektivizacije... (23). Članak zaključuje da je pravilnim radom i politikom moguće pridobiti seljake-radnike za aktivno potpomaganje socijalističke preobrazbe poljoprivredne sitne robne proizvodnje. To su radni ljudi koji često obrađuju parcele koje ne bi inače nitko dirao. Mislim da ima pravo prof. Jože Levstik koji kaže da oni za te svoje produktivne napore i doprinos proizvodnji svakako zaslužuju priznanje i odlikovanja. Obrnuto, bit će potrebno sredstvima ekonomske i poreske politike uklanjati negativne pojave, kao što je držanje malog posjeda bez obrade, samo za osiguranje (»Socijalni ugar«). Tim su se metodama poslužili u DR Njemačkoj prije dvadesetak godina.

19. Namiki, Masayoshi: *The farm population in Japan (1872—1965)*. Tokyo, Agricultural Policy Research Committee.
20. Ministère de l'agriculture: »Les agriculteurs à temps partiel dans l'agriculture française — I. Hypothèses et définition. Situation en 1963«. Evolution 1963—1967. Quelques enseignements. *Statistique agricole*. Paris, 1970 — II. *Ibidem*, Paris, 1974. (Supplément »Série Etudes« No. 67 et 119.)
21. Mouly, Jean: »Some remarks on the concepts of employment, underemployment and unemployment«. *International Labour Review*, Vol. 105, 1972, No. 2.
22. Ort, W. — Meyer, H.: *Ergebnisse nebenberuflich bewirtschafteter Betriebe aus drei süddeutschen Regionen*. Frankfurt a. Main, Institut für ländliche Struktur-forschung a. d. J. W. Goethe Universität, 1974.
23. Pátek, Z.: »K otázce třídního složení vesnice a postavení středního rolnictva a »kovorolníků« v procesu socialistické přestavby zemědělství v Československu, u *Sborníku Vysoké školy zemědělské v Praze*, Ročník 1962.
24. Puljiz, V.: »(Gli operai contadini) in Jugoslavia«, u: C. Barberis, *Gli operai contadini*, Bologna, 1970.
25. Singh, R. D.: »Rural employment, unemployment and underemployment: A survey in Mathura Region of Western Uttar Pradesh«, *Manpower Journal*, Vol. IX., 1974. No. 4.
26. Stanovnik, Janez: »Međunarodna pomoć za ekonomski razvoj nerazvijenih zemalja u svetlosti razvoja svetske privrede«, *Međunarodni problemi* 41/1957.
27. Vilfan, dr J.: »Svetsko tržište kod Marxa«, *Naša stvarnost* 6/1967, i »Teoretske postavke problema ekonomske razvijenosti«, *Naša stvarnost* 6/1958.
28. Yates, Lamartine, P.: *Agricultural adjustment in developed countries. A study of responses to technological, social and economic changes*. Rome. FAO, 1973.
29. Zurek, E.: *Materialien zur Landbewirtschaftung im Neben- und Zuerwerb in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn, Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie E. V., 1970.
30. Upitnici s uputstvima i publikacije rezultata popisa poljoprivrede od oko 1970. godine u Jugoslaviji, Francuskoj, SR Njemačkoj, Austriji, Italiji Švicarskoj, Danskoj, Norveškoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Engleskoj, SAD, Kanadi, Izraelu i Japanu.

Summary

THE SPREAD OF PART-TIME FARMS AND PROBLEMS OF THEIR INVESTIGATION

In the first theoretical section the author regrets that economic theory and economic policy of all schools ignore or at least neglect such 'impure' phenomena as are part-time agricultural/non-agricultural farms. With economic development their number is rapidly increasing and this leads to various consequences which tend to be neglected or ignored by theory. However, Marxist economic thought should give them more attention.

As is known, Marx investigated what is called pure or abstract capitalism with its three basic classes: capitalists, workers, and land-owners. It was only this abstraction from a multitude of individual, unessential non-average and untypical elements, independently from governmental interference, that enabled him to discover the fundamental laws of capitalism. However, he did not limit himself to that alone but also investigated (especially in »Capital« III) concrete capitalism and industrial, commercial and financial bourgeoisie and its environment and historical appearance under the influence of numerous other economic and non-economic, sociological and political factors. Similarly, Lenin analysed the development of capitalism in Russia in the light of concrete geographical and historical conditions; however, he believed that capitalist elements often derive from various non-capitalist and non-economic circumstances.

Even the regular mechanism of capitalist economic growth is based on an untypical factor, — the »extra surplus-value«, which derives from the exploitation of new technical inventions until the inventions become generally applied. Thus this exceptional factor tended to promote general progress.

Another exceptional factor is the value and price of labour. Originally this was established on the basis of the value of the means of subsistence of the worker *and his family*, but with the introduction of machinery it has been devaluated and reduced to the value of means of subsistence of *the worker alone*. In the recent stage of economic development and full employment, the shorter working day and higher wages allow the employment of several family members and a higher evaluation of each individual, and this leads to a comparatively high level of family income and increased spending in general. The author feels that the effects of this family income on the market, on the purchase power, on the consumers' preferences and choices, on the elasticity of consumer goods, and on Engels's laws have not been adequately studied, especially in the conditions of poor, non-developed regions with a highly irregular employment of individual members of the family.

The author then goes on to discuss the special combination of multiple job-holding, the combination of agricultural with non-agricultural occupations within one household or, more precisely, of work on the farm and work outside it. This phenomenon which generally accompanies the economic development of agriculture, calls for a wider investigation of its importance and implications and especially for a reply to the question whether it is an obstacle to, or a promoter of, economic growth on a national scale. Local monographs, descriptions and micro-economic studies on the subject are already available.

The author stresses the substantial differences between the standards of living of part-time and agricultural/non-agricultural households in the past (when the classical peasants/workers formed the poorest population strata) and nowadays (when they are among the wealthiest people in rural areas). In the past their characteristics were a long working day, a long walk to the place of work, and a heavy work load on the housewife, while nowadays, at least in developed countries, the situation is different: a shorter working day and a short working week, quick and often free transportation to the job, electricity and labour-saving devices in the home, public care for children, and a higher level of earnings from employment outside the farm, — all of which makes possible saving and investment in the holding.

The author excludes from his study large agricultural holdings linked with non-agricultural activities, considering them simply a vertical concentration of capital; he also excludes the garden plots of kolkhoz peasants as not belonging into the category of small part-time farmers and workers/peasants.

Since lack of statistical information is one of the main obstacles to economic research in this field, the author, in the *second section* of the study, deals with the methodological difficulties in establishing the number of part-time farms or agricultural holdings with an additional, external income. Until recently nothing reliable could be said about them on an international level. However, the situation has substantially improved since the 1970 World Census of Agriculture, although the respective data are not very comparable between different countries, especially those with different types of census and enquiry. This is demonstrated by instances from France and Yugoslavia: the differences were due to the non-uniformity of definitions and types of census.

One of the main problems is the wide distribution of twin occupations:

(a) In most Western countries (particularly in the English or German speaking region) only one type is recognized, i. e. where the farm serves as a supplementary, secondary occupation (the real »part-time farm«, »*der landwirtschaftliche Nebenerwerbsbetrieb*«; this type corresponds to the »part-time farm type II« in Japanese literature);

(b) In certain other countries those persons are also regarded as multiple-job-holders whose main occupation is farming but who also earn a certain amount of income outside the farm either by part-time or by full-time work (»peasant/worker«, »*der landwirtschaftliche Zuerwerbsbetrieb*«; this type corresponds to the »part-time

farm type I« in Japanese literature). The author believes it is wrong to ignore »type b« and include it among full-time »pure« farmers, but he admits that in agricultural censuses it is difficult to identify holdings of type »b«.

The second difficulty is the selection of a criterion for identification: working time (man-days, man-hours) or income? Different criteria lead to different results. The author is in favour of a combination of both criteria, as this is done in the German and Belgian censuses.

The third problem is the question whose work should be considered: the work of the holder alone (U. S., Canada), of the holder and/or his wife, or of other active members of the household. The author supports the last alternative. The first criterion is to some extent corrected by considering the value of the sale of products. Most of the European censuses, however, make possible a detailed insight into the activity structure of the family.

The *third* section contains statistics showing trends in the number and distribution of part-time farms in the U. S., Canada, Germany, France and Japan and some data on Yugoslavia, while the *fourth* section discusses the statistical data.

As regards the well-known issue whether part-time farms is a phenomenon which accompanies a low level of economic development marked by low-income agriculture and low-income industry, but which disappears in the higher stages of economic growth, the author believes that recent development have refuted this view. In countries with a high average size of farm such as North America and Oceania the absolute number both of farms and of part-time farms is decreasing. The same applies to the developed regions of Central and Western Europe with their traditionally overpopulated, small-sized agricultural holdings whose adjustment to the new situation is slowed down to some extent by interventionary measures. Nevertheless, the number of marginal medium-sized farms continues increasing, and the link between part-time farms and farms with supplementary income earned outside the holding (*Nebenerwerbsbetriebe* and *Zuerwerbsbetriebe*) is established on a higher level. Thus part-time farms as an institution are inevitable concomitants of economic growth at its various levels. As an individual phenomenon, however, the part-time farm is generally abandoned (or turned into a garden plot) in the third or fourth generations. (However, there exist certain regions where the tradition of part-time farming is maintained for several generations (e. g. wine growing for prestige reasons), certain mining regions, etc.)

The *fifth* section contains the author's views on part-time farms or with supplementary sources of income:

(a) *Productivity of part-time farms.* Although a nation's agricultural supply cannot rely on these farms, and although these farms are generally below the level of productivity of 'purely' agricultural farms of comparable size, the productivity of part-time farms under certain conditions can become equal or even higher than is that of the corresponding category of purely agricultural farms. This is particularly true if more of the money earned outside the farm is invested in agriculture and if the holder concentrates on the market production of only a few instead of many different crops. Here the principles of economies of scale have only a comparative value, and the author believes this to be fully compatible with Marx's teachings;

(b) *Competition in the market.* In low-income countries, production on part-time farms appears to have a promoting effect on industrialization because it lessens the need for food imports and saves the country considerable foreign exchange funds. In certain developed countries, part-time farmers are made responsible for overproduction and the fall of market prices. The real problem, however, is not only one of reducing production but also of financing the distribution as long as the total world food production continues to be exceeded by demand;

(c) The acceleration exodus of part-time farmers and small full-time farmers leaves some less fertile, especially hilly regions deserted and exposed either to soil erosion or to a wild growth of bushes and woods. The EEC countries are trying to control the situation by various measures including the introduction of suitable local industries for part-time farmers, the development of tourism, etc.;

(d) The existence of part-time farms and the daily commuting from villages to towns and industrial centres helps to relieve some of the tensions between rural and urban areas and may help to reduce differences between town and country in the future. In the most highly developed countries a »back to land« movement has recently been spreading among certain strata of the population;

(e) Taking it all in all, small part-time farms offer many factors which can have a favourable effect on the processes of economic development and industrialization and on the development of a socialist society. It should be the task of economists, sociologists, politicians and legislators to see that this stratum is not left without assistance and long-term orientation, and to establish and promote those favourable elements which are likely to speed up national development and well-being.

Резюме

РОСТ СМЕШАННЫХ ХОЗЯЙСТВ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

В первом теоретическом разделе, автор выражает свое недовольство в отношении экономической теории и экономической политики игнорирующих или, в лучшем случае, пренебрегающих такими »нечистыми« феноменами как смешанные домохозяйства в рамках сельскохозяйственного и несельскохозяйственного сектора. Их численность значительно увеличилась в течение экономического развития; из всего этого вытекают последствия самого различного характера которым экономическая теория не занималась в достаточной мере или которые даже не отмечала. Марксистская экономическая трактовка должна этому феномену уделить особое внимание.

Марксом, действительно, исследован чистый или абстрактный капитализм в основе которого находим три класса: рабочих, капиталистов и землевладельцев. Лишь только абстракцией от множества индивидуальных, несущественных, незаурядных и не типичных элементов независящих от вмешательства государства, удалось Марксу раскрыть основные законы капитализма. Но Маркс этим не ограничивается а продолжает («Капитал» — в частности т. 3) исследовать конкретный капитализм и конкретные отношения промышленной, торговой и банковской буржуазии, их появление и среду обусловленную многими экономическими и неэкономическими, социальными и политическими факторами.

Ленин тоже анализировал рост капитализма в России, в условиях конкретных географических и исторических общественных отношений; но, в ряде капиталистических элементов он обнаружил, нередкую обусловленность многочисленными некапиталистическими и неэкономическими обстоятельствами.

Даже и нормальный механизм капиталистического экономического развития построен в основе одного весьма атипического фактора: »экстра прибавочной стоимости« являющимся в результате использования достижений новой техники, до тех пор пока они не получают широкое распространение. Таким образом, этот весьма значительный фактор стимулировал общий прогресс. В первоначальном накоплении капитала важнейшую роль играли неэкономические факторы как например — грабеж.

Другим важным фактором является стоимость и цена рабочей силы. Ее, в первую очередь определяет стоимость средств необходимых на содержание рабочего и его семьи, но и обесценивает внедрение механизации вследствие чего она сводится к стоимости средств необходимых для существования самого рабочего. На современном этапе экономического роста, наряду с полной занятостью, сокращением рабочего дня и повышением заработной платы, является возможность занятости всех членов семьи, что создает относительно высокий семейный уровень дохода и вообще — более усиленное потребление. Автор находит, что воздействия такого семейного дохода на рынок, на динамику потре-

бительских продуктов, на законы Энгеля, не полностью обследованы, особенно в условиях бедных и слаборазвитых районов, в которых отмечается нерегулярная занятость отдельных членов семьи.

Автором затем рассмотрены и специфические комбинации двукратной занятости, комбинации сельскохозяйственного и несельскохозяйственного занятия, несмотря на одно домохозяйство или вернее, речь идет о комбинации занятости в рамках хозяйства и занятости вне этого хозяйства. Это явление известно в процессе экономического роста сельского хозяйства, импликация и значение которого требуют более подробного исследования а в особенности разрешения вопроса является ли это препятствием или наоборот, ускоряющим фактором роста в национальных рамках. По этому вопросу уже разработаны местные монографии, описания и микроэкономические анализы.

Автор подчеркивает большие различия существующие в жизненном уровне смешанных хозяйств и семейных предприятий несельскохозяйственного сектора в традиционном обществе (классовые крестьяне-рабочие самый неимущий и нуждающийся слой) и их ситуация на современной стадии развития (они самый богатый слой сельской местности).

Их прежде обнаруженные характеристики были: продолжительный рабочий день, трудные и продолжительные поездки на рабочее место, затруднительное положение и работа домашней хозяйки. Однако в настоящее время, в экономически развитых странах, по крайней мере встречаем иную обстановку: сокращенный рабочий день, более короткая рабочая неделя, менее продолжительная поездка на рабочее место, электрификация и снабжение домохозяйств наряду с механизацией домашних работ, общественные мероприятия для попечения о детях, повышенная зарплата, т. е. более высокий уровень дохода созданный вне хозяйства открывающий возможность накопления средств и капиталовложения в хозяйство.

Между тем, автор исключает из своего исследования крупные хозяйства связанные с несельскохозяйственными активностями в которых сложилась вертикальная концентрация капитала: исключены также приусадебные участки колхозников не входящие в категорию мелких сельскохозяйственных рабочих частично занятых в хозяйстве и рабочих-крестьян.

С учетом недостаточных и неполных статистических данных являющимся одним из главных затруднений в экономическом исследовании феномена смешанных хозяйств, автор рассматривает во втором разделе методологические затруднения в установлении численности смешанных хозяйств или тех со внешним доходом. До настоящего времени о них не имелись данные в рамках мирового анализа. После международной переписи сельского хозяйства в 1970 г. получены более положительные результаты в этом отношении. Но тем не менее, полученные показатели не всегда сравнимы с данными отдельных стран а именно в случаях различных типов переписей и анкет. Об этом ясно говорят данные Франции и Югославии. Различия, обнаруженные в этом случае, сложились в результате несовпадения дефиниций и различных типов переписей.

Одной из главных проблем является доля численности двукратной занятости:

а) в большинстве западных стран (в отдельности в странах говорящих по-английски и по-немецки) обнаружен лишь один утвержденный тип двукратной занятости а именно тип в котором ферма является дополнительным, второстепенным занятием (настоящая »part-time farm«, »der landwirtschaftliche Nebenerwerbsbetrieb« — этот тип соответствует »part-time farm tip II« в японской литературе).

б) в некоторых странах их принято считать лицами с двукратным занятием или лицами работающими в хозяйстве, а также создающие часть дохода вне фермы несмотря на то является ли эта активность полной или лишь только частичной занятостью (крестьянин-рабочий »der landwirtschaftliche Zuerwerbsbetrieb« — этот тип соответствует »part-time farm tip I« в японской литературе).

Автор оценивает вполне неправильную тенденцию игнорировать тип б) и включать его в группу сельскохозяйственных рабочих полностью занятых на

феме, но тем не менее одобряет затруднительность которая встречается при установлении хозяйства типа б) в переписях сельского хозяйства.

Другое затруднение заключается в выборе критериев идентификации: рабочее время (рабочие дни, часы) или доход? Результаты вытекающие из применения этих критериев не всегда идентичны. Автором предлагается принятие комбинации обоих критериев применение которых имеет место в СР Германии и Белгии.

Третьей проблемой является определение и учет работы т. е. надо ли учитывать только работу собственников (США и Канада) или собственников включая работу их жен или остальных активных членов хозяйства. Автором подерживается последняя альтернатива. Первый критерий в определенном объеме откорректирован стоимостью рыночных продуктов из хозяйства. Однако большинство европейских переписей является источником данных для подробного анализа структуры активности всей семьи.

В третьем разделе приведены результаты статистики и тенденции в динамике и доле ферм в отношении частично занятых лиц в таких сельскохозяйственных предприятиях в США, Канаде, СР Германии, Франции, Японии а также и некоторые данные Югославии. В четвертом разделе толкуются приведенные данные.

С учетом общеизвестного вопроса относится ли феномен смешанных хозяйств или же не относится к низкому уровню экономического роста с сельским хозяйством и промышленностью, с низким доходом, или другими словами, исчезает ли он наряду с высоким уровнем экономического роста, автор считает, что современный этап развития опровергает это предположение. В странах, в которых в среднем отмечаются крупные фермы больших размеров и мелкие величины маргинальных ферм, как напр. в Северной Америке и Океании, произошло снижение численности хозяйств и ферм с частично занятым населением. Идентичная ситуация наблюдается в экономически развитых странах Западной и Центральной Европы у которых обнаружена перенаселенность в силу традиции, в мелких семейных предприятиях сельскохозяйственной деятельности; их процесс адаптации в определенной мере замедляет вмешательные мероприятия государства. Несмотря на это, размеры маргинальных ферм а также и ферм среднего размера увеличиваются новая связь на высоком уровне, между фермами с частично работающими лицами и фермами с дополнительным доходом созданным вне хозяйства. (Nebenerwerbs и Zuerwerbsbetriebe).

Таким образом, смешанные хозяйства являются учреждением сопровождающим неизбежно экономическое развитие на всех его стадиях роста. Смешанное хозяйство как индивидуальный феномен исчезает главным образом (или превращается в приусадебный участок) в третьей или четвертой генерациях. Между тем, существуют районы в которых продолжается традиция частичной занятости в сельском хозяйстве в течение нескольких генераций. Это случай виноградарского производства в связи с престижем, затем некоторых рудных районов и др.

В пятом разделе дается оценка и позиция в отношении смешанных хозяйств или хозяйств с дополнительным источником дохода:

а) хотя предложение сельскохозяйственных продуктов не может опираться на эти хозяйства и хотя эти смешанные хозяйства главным образом ниже продукции «чистых» хозяйств идентичных размеров, производительность смешанных хозяйств может в определенных условиях выровняться и стать выше производительности «чистых» семейных предприятий в сельском хозяйстве. Это имеет особое значение если в них вкладываются в большем объеме средства заработанные вне сельского хозяйства и если собственники ориентируются на производство определенных товаров для продажи на рынке т. е. исключают производство мелкого товара лавочного характера. Принципы экономии объема в данном случае имеют лишь относительную стоимость. Автор в этом находит сходство с учением Маркса.

б) конкуренция на рынке: в странах низкого дохода, производство в смешанных хозяйствах вероятно способствует индустриализации, так как умень-

шает объем закупки за рубежом пищевых продуктов. В развитых странах, частично занятые лица в сельском хозяйстве считаются виновниками излишней продукции и понижения цен на рынке. Действительная проблема не только в редукации производства а и в ее распределении, до тех пор пока общая мировая продукция значительно ниже спроса на пищевые продукты.

в) ускоренное массовое переселение частично занятых лиц в мелких хозяйствах оказывают некоторые неблагоприятные воздействия и в горных районах, опустевших и изложенных эрозии почвы и росту дикой вегетации. В странах Европейского экономического сотрудничества предпринятые возможные меры для контроля ситуации включая строительство местной промышленности для частично занятых лиц в сельском хозяйстве: подобным образом сохраняются некоторые области предназначенные для развития туризма.

г) распространенность смешанных хозяйств в общем просторе и дневные миграции от деревни до городов и промышленных центров, непосредственно уменьшают напряженность в отношениях между городскими и сельскими местностями в будущем. Наряду с этим, в самых развитых странах является тенденция возвращения к земле, т. е. движение определенного населения «назад к земле».

д) в итоге, в мелком частичном хозяйстве содержатся многочисленные положительные элементы важные для процесса экономического развития, индустриализации и строительства социалистического общества. Задача экономистов, социологов политиков и юристов — оказать содействие этому слою в смысле долгосрочной ориентировки, обнаруживания и развития положительных элементов, влияющих на ускоренный ход национального развития и благосостояния.